

BENDA KÁLMÁN

A jozefinizmus és jakobinusság kérdései a Habsburg-Monarchiában

(Eredmények és feladatok a legújabb kutatások tükrében)

Évtizedeken át visszatérő megállapítás volt, hogy a történetírás elhanyagolja a Habsburg-Monarchia XVIII. század végi történetének a kutatását.¹ Ugyanakkor, amikor részletfeldolgozások és összefoglaló munkák egész sora foglalkozott a harmincéves háború időszakával, I. Lipót korával, vagy később már a XIX. századi problémákkal és főleg az 1848/49-es eseményekkel, amikor egyes korszakok forrásanyagának feltárása és közreadása a legaprólékosabb részletekig elment, a jozefinizmus ideje, az 1780—90-es évek története mostohagyermek maradt a történetírásnak. Ennek csak részben lehetett oka az, hogy II. József személye és politikája a történészek legtöbbje előtt ellenszenves volt. Az osztrák katolikusok egyik része mai napig nem bocsátotta meg neki a katolikus egyház hatalmának visszaszorítására hozott rendeleteit, míg a magyar nemesi és nacionalista történet szemlélet képviselői a rendi alkotmány elleni rendelkezései miatt háborogtak, amelyek Magyarországnak az összmonarchia egységébe való beolvastását célozták. Az egyéni ellenszenvnél komolyabban eshetett latba, hogy mint minden nagy történelmi forduló, a XVIII. század vége is roppant bonyolult kérdéseket vet fel az élet egész területén. Nem kisebb problémákról van szó, mint pl. a feudalizmusnak ekkor már a Habsburg-Monarchiában is jelentkező válsága, a józsefi abszolutizmus jellege, gazdasági és társadalmi alapjai, a rendi-nemesi restauráció, másrészt pedig a polgári forradalom irányába mutató, a jakobinus mozgalmakban kiesűsösödő politikai és társadalmi megmozdulások súlya, az osztrák, magyar, cseh és délszláv felvilágosodás kezdetei, ezzel kapcsolatban a polgári nemzeti öntudat kialakulása, II. József és II. Lipót személye, politikájának iránya. Csupa olyan kérdés, amelyhez a történetírás hosszú időn át nem tudott, talán nem is akart hozzányúlni.

Az utolsó évek során viszont éppen ez a korszak a nemzetközi érdeklődés és kutatás egyik középpontjába került. Átfogó kérdések mellett elsősorban azok az évek és események kerültek előtérbe, amelyekben, 1789-től 1795-ig, a belső és külső ellentétek tettkben robbantak ki, mintegy bizonyítva, hogy a történetírókat mégis mindenekelőtt az áramlatok cselekvésbe fordulása érdekli. Ezeknek az új kutatásoknak az alapján ma már sok mindent tisztán, vagy tisztábban látunk. Éppen ezért, talán nem lesz hiábavaló, ha — anélkül, hogy teljességre törekednénk — számbaveszünk néhány eredményt és rámutatunk egy sor még megoldásra váró feladatra.

¹ Ld. *Hanns Schlüter* megjegyzését Mitrofanov alább idézendő munkájának előszavában; V. 1.: *Székfű Gyula* szavait ugyanezen munka ismertetésével kapcsolatban: *Századok*, 46 (1912) 299. l.; *Fritz Valjavec*: *Der Josephinismus*. München. 1945. VII. l.

A jozefinizmus

II. József átfogó, modern biográfiája ugyan mai napig nem született meg, s lépten-nyomon Mitrofanov félévszázaddal ezelőtti munkájára vagyunk utalva,² a józsefi politika, a jozefinizmus részletkérdéseivel azonban több tanulmány is foglalkozott.

Előjáróban azonban tisztáznunk kell, hogy mit értünk jozefinizmuson. A II. Józseffel foglalkozó, főleg polgári irodalom egy tekintélyes része ugyanis csak a császár egyházpolitikáját nevezi jozefinizmusnak, s ez nem pusztán terminológiai kérdés. Az egyházpolitikai vonatkozásoknak, nem egyszer József politikája egészének rovására történő kiemelése és előtérbe állítása ugyanis kimondva vagy kimondatlanul azt a látszatot kelti, hogy a jozefinista rendszer kulcsát és lényegét ebben találhatjuk meg. Eduard Winter a jozefinizmus (a szó nála az osztrák reformkatolicizmust jelöli) történetéről írt könyve utószavában megjegyzi ugyan hogy az egyházi reformok szervesen illeszkednek József politikájának egészébe,³ magukban a fejtegetésekben azonban ez egyáltalában nem tükröződik. A jezsuita Ferdinand Maass viszont (számára a jozefinizmus „az államegyházi törekvéseket, közelebbről a felvilágosodás kora egyik katolikus államának a katolikus egyházzal való harcok ellentéteit” jelenti) kereken kijelenti: József egyházpolitikáját el kell választanunk attól az egyetemes eszmearamlattól, amelyet „egyesek szeretnének szintén jozefinizmusnak nevezni”.⁴ A megjegyzés Fritz Valjavecnak szól, aki az egész józsefi politikának „mint politikai és világnézeti áramlatnak” az egységét hangsúlyozta, s ezen belül még csak nem is helyezte középpontba az egyházi reformokat.⁵ Hogy pedig Maass nem áll egyedül felfogásával, az nyilvánvalóvá vált a bécsi Institut für Österreichkunde által 1964 tavaszán a felvilágosodás és jozefinizmus problémáiról Sankt-Pöltenben rendezett háromnapos ülészakon, ahol a jozefinizmus megjelölést minden előadó az egyházpolitikára vonatkoztatta. Ennek az egyházpolitikának a felvilágosodással való kapcsolatairól a konferencián sok szó esett, de majdnem semmi a józsefi politika egészébe való betagolódásáról.⁶

² *Paul v. Mitrofanov*: Joseph II. Seine politische und kulturelle Tätigkeit. Aus dem Russischen ins Deutsche übersetzt. I—II. köt. Wien. 1910.

³ *Eduard Winter*: Der Josephinismus. Die Geschichte des österreichischen Reformkatholizismus, 1740—1848. 2. kiad. Berlin. 1962. 357. s köv. l. — A mű 1. kiadása: Der Josephinismus und seine Geschichte. Beiträge zur Geistesgeschichte Österreichs. 1740—1848. Brünn—München—Wien. 1943.

⁴ *Ferdinand Maass*: Der Josephinismus. Quellen zu seiner Geschichte in Österreich. I—V. köt. (Fontes Rerum Austriacarum. II/71—75. köt.) Wien. 1951—61. Az idézett szavak: V. köt. XVII. l.

⁵ *Fritz Valjavec*: Der Josephinismus. Zur geistigen Entwicklung Österreichs im achtzehnten und neunzehnten Jahrhundert. 2., wesentlich erweiterte Auflage. München. 1945. — A könyv gondolatmenetének rövid összefoglalása, *uő.*: Der Josephinismus als politische und weltanschauliche Strömung (Stufen und Wandlungen der deutschen Einheit. Hrsg. von Karl v. Raumer und Theodor Schieder. 1943. 114. s köv. l.).

⁶ 11. Historikertagung. „Aufklärung und Josephinismus in Österreich.” 22—26. März 1964. St. Pölten (Programm). — Ld. még *Erich Zöllner*nek az ülészakon elhangzott előadását: Bemerkungen zum Problem der Beziehungen zwischen Aufklärung und Josephinismus. (Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag. Graz—Wien—Köln. 1965. 203. s köv. l.) Ausztria története c. munkájában Zöllner ezt írta: „Das Kernstück der josephinischen Gesetzgebung bilden die kirchenpolitischen Massnahmen und Verordnungen.” (Geschichte Österreichs. Wien. 1961. 324. l.)

A magunk részéről Valjavecceal értünk egyet, s a jozefinizmus megjelölést mindig a II. József által megtestesített politikai törekvések egészére használjuk.⁷

Ami mármost a jozefinizmus jellegét, a József által képviselt felvilágosodott abszolutizmus hovatarozását, céljait, gazdasági, társadalmi és politikai törekvéseit illeti, viszonylag nem sok, ami ezeknek a kérdéseknek a felderítésében az utóbbi évtizedekben történt. A részletmunkák felől próbálva az összefoglaló műveket megközelíteni, azt kell megállapítanunk, hogy az érdeklődés elsősorban a jozefinizmus filozófiai alapjai, az osztrák felvilágosodás eszmei előzményei felé fordult, s a fő figyelem itt is az egyházi reformokra irányult.

Eduard Winter, már említett könyvében, az egyházon belül ható reformeszmék, elsősorban a század közepétől kibontakozó katolikus felvilágosodás terjedését kíséri aprólékos részletességgel végig, nem is annyira Ausztria, mint inkább Csehország vonatkozásában. Központi alakja Gerhard van Swieten, „Bécs nagyjai”-nak szellemi vezére. Winter úgy látja, van Swieten nyerte meg Mária Teréziát az első egyházi reformoknak, s az ő elgondolásai érvényesültek II. Józsefnél is, bár már nem közvetlenül, hanem munkatársa és barátja, Karl Anton Martini személyén keresztül, aki a bécsi egyetem természetjog professzora és egyben a trónörökös József nevelője volt.⁸ Heinrich Benedikt még messzebb nyúlt vissza, s a jozefinista egyházi reformokat közvetlenül a janzenizmusból vezette le. Vizsgálódásainak summája az a mehökkentő megállapítás, hogy a „jozefinizmust” (azaz a 80-as évek egyházi reformjait) ugyan II. Józsefről nevezték el, de elindítójuk még I. József volt az 1700-as évek elején.⁹

Winter és Benedikt igenlően állnak József egyházi reformjai mellett, s mindketten úgy vélik, hogy a császár pusztán megvalósításra segítette azt, ami az egyházban is már évtizedek óta ért. Velük szemben Ferdinand Maass, aki egy egyházi dogmatikus-apológetikus állásponttól elutasítja József törekvéseit, kétségsébe vonja, hogy ennek a politikának bármi köze lett volna az egyházi, belső megújulási elképzelésekhez. Maass az eszmék síkjáról a politika mezejére tolja át József egyházpolitikáját, s a racionalizmusban gyökerező államérdek (Staatsraison) gondolatát hangsúlyozza, amelyből az állam-egyház megvalósítására való törekvés (azaz az állami hatalomnak az egyházban való érvényesítése) fakadt.¹⁰ Az egyház nem érthetett egyet az állam „brutális beavatkozásá”-val legbelsőbb ügyeibe, s védte jogait. Ennek a küzdelemnek, mely már az 1760-as években

⁷ A magyar történetírás különben (bár időnkint egyesek a jozefinizmus kifejezést osztrák mintára hajlandók voltak csak az egyházpolitikára vonatkoztatni) sohasem választotta el az egyházi reformokat József politikájának egészétől, s nem is helyezte a középpontba azokat. Ld. *Marczali Henrik*: Magyarország története II. József korában. I—III. köt. Bpest. 1884—88; *Mályusz Elemér*: A Türelmi Rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Bpest. 1939. 101. s köv. I.; *Székfű Gyula*: A XVIII. század (Hóman—Székfű: Magyar történet. 3. kiad. V. köt. Bpest. 1936) 43. s köv. I.; *II. Balázs Éva* stb. (szerk.): Magyarország története 1526—1790 (Égyetemi tankönyv. Magyarország története. II. köt. Bpest. 1962) 128. s köv. I. (A vonatkozó részt *II. Balázs Éva* írta); *Molnár Erik* (főszerk.): Magyarország története. I. köt. Bpest. 1964. 392. s köv. I. (A vonatkozó részt *Vörös Antal* írta.)

⁸ *Winter*: i. m. főleg 34. s köv., továbbá 101. s köv. I.

⁹ „Der Josephinismus wurde nach Joseph II. benannt, aber er begann bereits mit Joseph I. und der Verbreitung des Jansenismus in Österreich.” *Heinrich Benedikt*: Der Josephinismus vor Joseph II. (Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag. Graz—Wien—Köln. 1965. 183. s köv. I.) *Zöllner* is úgy véli: „Der Josephinismus wurde nicht von Joseph II. geschaffen.” (Geschichte Österreichs, 327. I.) — A janzenizmus XVIII. század eleji hatására Ausztriában Benedikt által nem ismert érdekes adatokat hoz *Max Braubach*: Geschichte und Abenteuer. Gestalten um den Prinzen Eugen. München. 1950. 373. s köv. I.

¹⁰ A jozefinista egyházpolitika lényege *Maass* szerint: „Die schrankenlose Einflussnahme des Staates auf alles kirchliche zu begründen und zu rechtfertigen.” *Maass*: i. m. I. köt. XIX. I.

megindult, az állam részéről Kaunitz kancellár volt a vezére. Maass benne látja II. József rossz szellemét, aki „a jóakarátú és őszintén vallásos uralkodót” egészen a pápasággal való lőrésig juttatta.¹¹

Ezek a vizsgálódások annyit megmutatnak, hogy József koncepciójának filozófiai alapjait keresve, bizonyos másodlagosan érvényesülő eszmék (janzenizmus, febronianizmus stb.) mellett elsősorban a francia felvilágosodás államelméletére, a természeti jog hatására kell figyelnünk.

A jozefinizmus és a felvilágosodás

Már Mályusz Elemér rámutatott arra, hogy Józsefre a francia felvilágosodás eszméi nem közvetlenül s nem is a maguk eredetiségében, hanem német közvetítéssel, elsősorban Samuel Pufendorf munkáin át hatottak.¹² Míg Eduard Winter,¹³ majd az amerikai Robert Kann,¹⁴ legutóbb pedig Hugo Hantsch¹⁵ úgy vélték, hogy a császár a felvilágosodás filozófiáját teljesen magáévá tette (Kann az ekorbeli osztrák kulturális fejlődés eszményképét is a felvilágosodott Sonnenfelsben vélte megtalálni), — mások József felvilágosodott voltának korlátaira hívták fel a figyelmet. Ahogy Erich Zöllner nemrég megjelent tanulmányában megállapította: II. József viszonya a felvilágosodás eszméihez semmiképpen sem volt egyértelmű. A deizmust elítélte és elutasította, sőt a kortársak kiemelik hívő katolicizmusát, ami azt mutatja, hogy bár a felvilágosodás tanaiból több mindent magáévá tett, világnézete féllábbal még az „ancien régime” világában gyökerezett. Alátámasztja ezt a megállapítást az, hogy a császár hívei, a jozefinisták sem voltak mind aufkláristák. Közülük, elsősorban a kormányhivatalokban, Zöllner nem egyről tudja bizonyítani, hogy ellenségesen állt szemben a felvilágosodás eszméivel. A tétel ellenpróbájaként pedig ott áll Karl von Zinzendorf gróf trieszti kormányzó, később konferencia-miniszter, az osztrák politikai élet egyik vezéregyénisége, aki a felvilágosodás embere, de nem jozefinista.¹⁶

Valjavec már említett munkájában lényegében ugyanezt a megállapítást úgy fogalmazta meg, hogy a jozefinizmus filozófiai alapjai a felvilágosodás korai, mérsékelt és theisztikus tanításain nyugodtak. Ez a filozófia átmenetet alkotott

¹¹ Ld. *Maass*: i. m. II. köt. bev., különösen XXVII. l. (*Winter*nek erre vonatkozó megjegyzései: i. m. 358. s. köv. l.) és *uő.*: *Vorbereitung und Anfänge des Josephinismus. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. I. köt. 1948. 289 s. köv. l.* Egyébként *Georgine Holzknecht* már ötven esztendővel ezelőtt is úgy vélte, hogy Józsefet reálpolitikai, sőt anyagi megfontolások vezették, így a kolostori vagyoni lefoglalásából várható haszon. (*G. Holzknecht: Ursprung und Herkunft der Reformideen Kaiser Josephs II. auf kirchlichem Gebiete. Wien. 1911.*) Lényegében ez a véleménye *A. Posch*-nak is, azzal a hozzáadással, hogy „der Josephinismus entbehrt . . . überhaupt einer geistigen Tendenz; er will nur das Staatskirchentum bis ins kleinste Detail durchführen und hofft hiebei sogar dem religiösen Leben zu dienen.” (*Vom Weg des Abendlandes, Graz. 1948. 180. l.*) Maass fejtegetéseinek mintegy summázása, minden önálló gondolat nélkül, rendtársának, *Herbert Rieser*-nek a könyve: *Der Geist des Josephinismus und sein Fortleben. Der Kampf der Kirche um ihre Freiheit. Wien. 1963.* Ugyanakkor tekintélyes katolikus történészek nem fogadják el Maass álláspontját. Így *Max Braubach* (*Historisches Jahrbuch. 71. köt. 1952. 446. l.*) vagy még inkább a bécsi egyetem teológiai karának professzora, *Josef Wodka* (*Kirche in Österreich. Wien. 1959. 300., 308. s. köv. l.*).

¹² *Mályusz*: *A Türelmi Rendelet, 104. s. köv. l.*

¹³ *Eduard Winter*: *Joseph II. Von den geistigen Quellen und letzten Beweggründen seiner Reformideen. Wien. 1946. 23. l.*

¹⁴ *Robert A. Kann*: *A Study in Austrian Intellectual History. From late Baroque to Romanticism. New York. 1960. II. József felvilágosodott eszméire főleg 123. s. köv. l.*

¹⁵ *Hugo Hantsch*: *Die Geschichte Österreichs. II. köt. Graz—Wien—Köln. 1955. 224. s. köv. l.*

¹⁶ *Zöllner*: *Bemerkungen . . . 214. s. köv. l.*

a hagyományos, még vallási kötöttségeken nyugvó és a forradalmasodó világi jellegű, polgári szemlélet közt, ahogy József politikájában is haladó és konzervatív vonások keveredtek.¹⁷

Végeredményben tehát a korai francia államelmélet tanai német közvetítéssel érkeztek Ausztriába, letompítva és megszürvé, és Samuel Pufendorf, majd Christian Wolff volt az, aki a forradalmi elméletet az abszolút monarchia testéhez idomította. Eszerint a „társadalmi szerződés”-sel a nép minden jogát az uralkodónak adta át, az tehát korlátlan hatalommal uralkodik, s csak az Istennek felelős tetteiért. Ezt az elméletet fejlesztették azután tovább a Habsburg-Monarchia teoretikusai, Sonnenfels és Martini. Mivel felfogásuk szerint az emberiség még kiskorú, erővel is rá kell a jót kényszeríteni. Ezen a filozófiai alapon épült fel II. József felvilágosult abszolutizmusa, melyben az állampolgárok életét a bölcsőtől a koporsóig aprólékos szabályok közé szorították, s ezeknek megtartására a szélesben kiépített állami szervezet, a rendőrség ügyelt.¹⁸

Fritz Hartung a felvilágosodott abszolutizmus filozófiai alapjait és tényleges kormányzati működését vizsgálva úgy találta, hogy ez az abszolutizmus aligha érdemi megvilágosult jelzőjét.¹⁹ II. Frigyes porosz király kormányzatáról — amelyet pedig sokáig a felvilágosult abszolutizmus egyik mintaképének vélték — már Peabody Gooch kimutatta, hogy társadalmi és politikai vonatkozásban a mozdulatlanságig konzervatív volt; I. Frigyes Vilmos reakciós kormányzati rendszerét néhány lényegtelen módosítással érintetlenül hagyta, csak úgy mint a feudális berendezést és a rendi kiváltságokat, s támasza és alapja mindvégig a nemesség volt.²⁰ II. József ugyan Frigyesselel ellentétben valóban „filozófus császár” volt, mondja Hartung, s a fiziokrata elvek bizonyos érvényesülése és a parasztpolitika elválasztják az osztrák rendszert a porosztól, — de a jozefinista kormányzat is a nemességre kívánt támaszkodni. Miután pedig ezt a nemességet parasztpolitikájával József maga ellen fordította, politikai rendszerének el kellett buknia.

A kutatások általában egyre több adatot hoznak arra, hogy a történelmi abszolutizmus és annak felvilágosult változata közt lényegi különbség nincsen.

¹⁷ *Valjavec*: Der Josephinismus, főleg 8. s köv. l.; *uő.*: Die Entstehung der politischen Strömungen in Deutschland. 1770—1845. München. 1951. főleg 15. s köv. l.; *uő.*: Geschichte der abendländischen Aufklärung. Wien—München. 1961. 91. s köv., 301. s köv. l.; *uő.*: Die Aufklärung (Historia Mundi. Ein Handbuch der Weltgeschichte in zehn Bänden. Bd. IX. Bern—München. 1960. 11. s köv. l.; *uő.*: Die Entstehung des europäischen Konservativismus. (Ostdeutsche Wissenschaft. Jahrbuch des Ostdeutschen Kulturrates. I. köt. München. 1954. 255. s köv. l.)

¹⁸ *Valjavec* i. munkáin kívül ld. *Fritz Hartung*: Der aufgeklärte Absolutismus (Historische Zeitschrift, 180. köt. 1955. 15. s köv. l.); *Luis Sanchez Agesta*: El pensamiento político del despotismo ilustrado. Madrid. 1953; *R. W. Harris*: Absolutism and Enlightenment. London. 1964; *Szabó Imre*: A burzsoá állam- és jogbölcsélet Magyarországon. Bpest. 1955. 25. s köv. l. Megemlítjük még *Hans Wagner* tanulmányát, melyben kimutatta, hogy II. Józsefre, franciaországi utazása alkalmával, a felvilágosodásból fakadó reformeszmék semmilyen hatással nem voltak. Die Reise Josephs II. nach Frankreich und die Reformen in Österreich (Österreich und Europa. Festgabe für H. Hantsch zum 70. Geburtstag. Graz—Wien—Köln. 1965. 221. s köv. l.). A régebbi irodalom a természetjog hatásút erősebben hangsúlyozta, mint az idézett tanulmányok. Ld. *Hans v. Voltolini*: Die naturrechtlichen Lehren und die Reformen des 18. Jahrhunderts. (Historische Zeitschrift, 105. köt. 1910. 65. s köv. l.) és *A. Menzel*: Kaiser Josef II. und das Naturrecht (Zeitschrift für öffentliches Recht. I. köt. 1919/20. 511. s köv. l.). Az európai felvilágosodás kibontakozásának és elterjedésének mesteri összefoglalása *Franco Venturi* tanulmánya: L'illuminismo nel settecento Europeo (XIe Congrès International des Sciences Historiques, Stockholm. 1960, Rapports. IV. köt. Uppsala. 1960. 106. s köv. l.)

¹⁹ *Hartung*: i. m. 20. s köv. l.

²⁰ *G. P. Gooch*: Frederick the Great. The Ruler, the Writer, the Man. London. 1947; *uő.*: Historia Mundi, IX. köt. 73. s köv. l.

George Lefèbvre kimutatta, hogy a parasztság állami védelmére való törekvés valamilyen formában már korábban is, minden abszolút államban fölmerült,²¹ s hozzá tehetjük, ennél messzebb József sem ment. Reinhard Wittram arra mutatott rá, hogy a felvilágosodott abszolutizmus tipikusnak vélt politikai megnyilatkozásai (pl. az egyházi hatalom elleni harc) már I. Péter orosz cárnál is megtalálhatók.²² Roland Mousnier (aki egyébként az abszolutizmusban bizonyos fókig egy a társadalom fölött álló kormányzatot vél látni) a kormányzat és a közigazgatás oldaláról közelítette meg a kérdést, s arra az eredményre jutott, hogy ezen a téren sem hozott újat a felvilágosodott abszolutizmus.²³ Véleményét a jozefinizmus vonatkozásában konkrétan is alátámasztja Friedrich Walter a Habsburg birodalmi kormányzat ekorbeli vizsgálatával.²⁴ Észertint József célja az állami és közigazgatási apparátus központosítása és egységesítése volt. Összevonta a politikai és a pénzügyi kormányzatszerveket (ez a folyamat már Mária Terézia uralkodása alatt megindult a Haugwitz-féle reformnal) és Zentral Hofstelle néven egyesítette a mindaddig külön-külön működő Cseh-Osztrák Kancelláriát, Udvari Kamarát és a Ministerial Bancodeputation-t, ahogy egyesítette a Magyar, az Erdélyi és az Illyr Kancelláriát is. A Lajtán inneni és túli, erősen különböző közigazgatást igyekezett egységesíteni, — de az államapparátus rendi-feudális jellegét nem érintette. A rendszerbe teljesen beilleszkedtek az ekkor életrehívott új kormányzatszervek is, így az egyházi vonatkozású dolgokat intéző Geistliche Hofkommission, vagy a tanulmányi és cenzúra-ügyekben intézkedő Zensur und Studien Hofkommission. Nem hozott újat más abszolút államok gyakorlatához képest a rendőrség megszervezése (vagy működése) sem, a szervezési utasítás elsősorban az állam autoritásának védelmét és a rend biztosítását szabta feladatául. Mindez persze a nyugat-európai viszonylatban elmaradt birodalom közigazgatása szempontjából éppen nem volt jelentéktelen, ahogy József igazságszolgáltatási reformja (a kínzás és a halálbüntetés eltörlése) megkülönböztetően nagy jelentőségű volt. Azt sem szabad elfelejteni, hogy ez az államapparátus számos, „a lakosság többségének boldogságát előmozdító” feladatot igyekezett megvalósítani, ahogy József — és talán ez közigazgatási reformtörekvések legegységesebb vonása — igen magas erkölcsi követelményeket támasztott tisztviselőivel szemben, állandó, fáradhatatlan munkát és gépszerű engedelmess-

²¹ Ebben az értelemben, mondja *Lefèbvre*, minden abszolutizmusról elmondható, hogy „était une esquisse du despotisme éclairé”. *G. Lefèbvre: Le despotisme éclairé (Annales historiques de la Révolution française, 1949. 97. s. köv. 1.)*.

²² *R. Wittram: Peter der Grosse (Historia Mundi, IX. köt. 230. s. köv. 1.)*; *uő.*: Formen und Wandlungen des europäischen Absolutismus (Glaube und Geschichte. Festschrift für G. Gogarten. 1948. 278. s. köv. 1.). *Niederhauser Emil* a kérdést és irodalmát összefoglaló tanulmányában már azt veti fel, „vajon nem inkább I. Péterben kell-e látnunk az orosz felvilágosodott abszolutizmus képviselőjét Katalinnal szemben”: Az orosz felvilágosodott abszolutizmus kérdéséhez. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének Évkönyve. III. köt. 1964. 81. s. köv. 1.)

²³ *Fr. Hartung—R. Mousnier: Quelques problèmes concernant la monarchie absolue. (Xe Congresso Internazionale di Scienza Storiche. Roma. 1955. Relazioni, IV. köt. főleg 16—17. l.)* ld. még *R. Mousnier—E. Labrousse: Le XVIIIe siècle. Révolution intellectuelle, technique et politique. 1715—1815. (Histoire générale des Civilisations. V. köt. Paris. 1953. 173., 195. s. köv. 1.)* Vö. még *W. Hubatsch: Das Zeitalter des Absolutismus. 1600—1789. (Geschichte der Neuzeit. Hrsgg. von G. Ritter. 1962. főleg 12. s. köv. 1.)*

²⁴ *Friedrich Walter: Die Geschichte der österreichischen Zentralverwaltung 1780—1848. Teil 1: Die Zeit Josephs II. und Leopolds II. (1780—1792). Wien. 1950 (Die Österreichische Zentralverwaltung. II. Abteilung I. Band 2. Halbband). ld. főleg a József kormányzati reformtörekvéseit összefoglalóan jellemző részeket, 63. s. köv. 1. és *Varga Endre: A magyar jogszolgáltatás átszervezése II. József korában (Századok, 94. köt. 1960. 736. s. köv. 1.)*.*

séget követelt (többnyire persze eredménytelenül). Mindez azonban csak korszerűsítés, megreformálása volt a már meglévőknek, nem pedig lényegbeli átalakítása.

Walter Markov ezt más szóval így fejezte ki: a jozefinizmus a Habsburg államvezetés azon törekvésének gyakorlati megvalósítási formája volt, amellyel az uralma alá tartozó, egymástól gazdasági, társadalmi, etnikai és kulturális tekintetben eltérő országokat nyugati mintára egységes monarchiába igyekezett összeolvasztani.²⁵ Ez persze elválaszthatatlan volt bizonyos reformoktól, modernizálástól, s együttjárt azzal, hogy az egyes országok hagyományos politikai struktúrájába és közigazgatásába az uralkodónak bele kellett nyúlnia, — ezek a változások pedig a kiváltságos osztályokat is érintették. Mindenekelőtt Magyarországon, amely a megmerevedett rendi formákkal együtt bizonyos politikai különállást is megőrzött. Mi sem természetesebb, mint az, hogy József rendelkezései a kiváltságosak ellenkezését váltották ki, s hogy Magyarországon ez az ellenkezés hamarosan ellenszegülésbe torkollt. De vajon az, hogy a császár megnyirbálta az egyház és a rendek kiváltságait, amelyek már az állam létét veszélyeztették, hogy állami védelem alá helyezte a parasztokat (de a földesúr — jobbágyi viszonyt nem érintette) és előmozdította a nem-nemes elemeknek az egyetemekre és az alsóbb közigazgatásba való bejutását, az a tény, hogy mindennek alapján az uralkodó szembekerült a kiváltságos osztályokkal, — mindez azt mutatja, hogy a „felülről elindított forradalom” célja a feudális rendszer felszámolása lett volna?²⁶

A jozefinizmus társadalmi alapjai

Ez már az egész kérdés lényegéhez vezet bennünket, amit Molnár Erik szavaival így fogalmazhatunk meg: milyen gazdasági és társadalmi alapokra épült

²⁵ *Walter Markov*: I giacobini dei paesi absburgici (Studi Storici, III. köt. 1962. 496. s. köv. 1.). A tanulmány gondolatmenetét a szerző először a párizsi Société des Études Robespierriesteknek a XI. nemzetközi történész kongresszus alkalmából Stockholmban, 1960-ban rendezett ülésén mondotta el. Megjelent: *W. Markov*: Jozefinisták és jakobinusok (Századok, 96. köt. 1962. 400. s. köv. 1.). Más nézőpontból, de szintén az összmonarchiára való törekvést domborítja ki *Miskolczy Gyula* is: Ungarn in der Habsburger Monarchie. Wien—München. 1959 (Wiener Historische Studien V. köt.) 34. s. köv. 1. — *Valjavec* (Jozefinizmus. 122. s. köv. 1.) is úgy látja, hogy a jozefinizmus lényeges sajátága volt az állam központba való állítása. ld. még *Matthias Bernath*: Ständewesen und Absolutismus im Ungarn des 18. Jahrhunderts (Südtost-Forschungen. XXII. köt. 1963. 351. s. köv. 1.). — Érdekes az irodalom álláspontjával egybevetni egy egykorú véleményt. Fekete János, a voltairianus generális írja egy 1790-es keltezetlen memorandumában: „Il seroit inutile de parler du règne de l'Empereur Joseph II., tout le monde sait que séduit par l'idée d'une uniformité de gouvernement pour toute la monarchie, en but aux conseils sinistres de quelques mauvais patriotes, il bouleversa pendant neuf ans toute la constitution de ce pays.” (Mémoire sur l'état actuel de la Hongrie. O. L. Privatbibliothek 4. fasc. 8. köteg 98. fol.)

²⁶ A liberális hagyományokból a történetírásba is átkerült „forradalmár császár” legendáját, mint szélsőséget a történelmi felfogásban, ma már csak néhány feltudományos munka képviseli. (A korábban a magyar irodalomban is fel-felbukkanó ilyen jellegű művekre ld. *Kosáry Domokos*: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. II. köt. Bpest. 1954. 244. 1.) *S. K. Padover* (II. József, a forradalmár császár. Bpest, év nélkül, 1943; francia eredetije: 1935) ma már kikopott munkája mellett elsősorban *Fejtő Ferenc* népszerű biográfiáját (Joseph II. Portrait d'un despote éclairé. Paris. 1953; német fordítása: Joseph II. Kaiser und Revolutionär. Stuttgart. 1956) és *Friedrich Schreyvogel*-nek a regény határán mozgó életrajzát (Ein Jahrhundert zu früh. Das Schicksal Joseph II. Wien—Berlin—Stuttgart. 1964) említhetjük. Többen vannak azonban ma is, akik József politikájában valami egészen újat látnak, olyat ami gyökeresen szakított a korábbival. Legjellegzetesebb talán *Hugo Hantsch* már idézett Die Geschichte Österreichs c. műve (ld. főként II. köt. 248. és 257. l.).

az abszolutizmus, közelebből a felvilágosult abszolutizmus, és a jozefinista kormányzatnak melyik osztály volt a haszonélvezője?²⁷

Az abszolutizmus gazdasági és társadalmi alapjairól, az abszolutizmusnak a történeti fejlődésében elfoglalt helyéről az utolsó években a polgári és a marxista irodalomban kialakult vita áttekintése messzire vezetne bennünket.²⁸ Utalnunk kell azonban a vita lényegesebb eredményeire. Polgári részről többen is úgy vélik, hogy az abszolút uralkodói hatalom a maga centrális közigazgatási gépezetének kialakításában elsősorban a polgárságra támaszkodott, s az egész rendszer fő haszonélvezője a feltörő burzsoázia volt, — amiből következik, hogy az abszolutizmus kilépve a feudalizmus zárt köréből a polgári forradalmat készítette elő, s a kapitalizmus korának első, átmeneti fejlődési lépésője volt.²⁹ Ezzel szemben marxista oldalról rámutattak, hogy a különböző történelmi körülmények közt jelentkező abszolutizmusok egyikénél sem játszott döntő szerepet a polgári áru-termelés, sőt éppen ellenkezőleg, mindegyik gazdasági alapját a feudális függésben élő parasztság és a mezőgazdasági áru-termelés képezte, s ahogy az uralkodó a centralizáció fenntartásában a kiváltságos osztályokra támaszkodott, ugyanúgy az abszolutizmus igazi haszonélvezői is ők voltak.³⁰

Az, amit II. József uralmáról ebben a vonatkozásban az eddigi kutatások kiderítettek, sokban alátámasztják ezeket a megállapításokat. Konrad Schüenemann már az 1930-as években kimutatta, hogy II. József kora egyetlen gazdasági rendszerének sem volt feltétlen híve.³¹ A merkantilistáktól átvette a behozatali tilalmak rendszerét, a fiziokratáktól azt az elvet, hogy az adót a földre kell kivetni és a mezőgazdaság fejlesztése érdekében a társadalmi viszonyokat meg kell reformálni. Részben az Államtanács tagjainak hatására a szabadkereskedelem híveinek tanáiból a szabad verseny elve is hatással volt rá.³² Eckhart Ferenc nagy munkájában számos adattal bizonyította, hogy József gazdaságpolitikájának végső célja a Monarchia gazdasági egységének a megvalósítása volt, ezt a célt a konk -

²⁷ *Molnár Erik*: Les fondements économiques et sociaux de l'absolutisme. (XIIe Congrès International des Sciences Historiques. 1965. Rapports IV. köt. Wien. 1965. 155. s. köv. I.) — Változatlan szöveggel ugyanaz: Nouvelles Études Historiques, publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. Bpest. 1965. I. köt. 285. s. köv. I. Molnár Erik a két kérdést (hogy az abszolutizmus milyen társadalmi alapra épült és hogy melyik társadalmi osztály volt a haszonélvezője) lényegében egynek veszi, amivel nem érthetünk egyet. A probléma részletei azonban most eltértenek a tárgyunktól, ezért azokra nem is térünk ki.

²⁸ Áttekintést ad a különböző nézetekről a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete által rendezett három napos vita. Ld. az erről szóló részletes beszámolót: *II. Balázs Éva*: Az abszolutizmus történeti kérdései. Századok, 96. köt. (1962) 842. s. köv. I. és *R. Várkonyi Ágnes*: Vita az abszolutizmus kérdéseiről. Történelmi Szemle, V. köt. (1962) 89. s. köv. I. — Ld. még *Makkai László*, *Molnár Erik* és *Pach Zsigmond Pál* vitaelőadásainak teljes szövegét: Történelmi Szemle, V. köt. (1962) 285. s. köv. I.

²⁹ Ld. *Valjavec*: Josephinismus, 8. s. köv. I. és *Mousnier*: i. munkáit. *Mousnier* véleményét a legutóbbi bécsi Nemzetközi Történetész Kongresszuson is fenntartotta, azon az ülésen, mely *Molnár Erik* feljebb idézett referátumát vitatta meg.

³⁰ Ld. *Molnár Erik*: i. m. 164. l., *V. F. Szemjonov* fejtegetéseit a *J. J. Zutjij* (fel. szerk.): Világtörténet tíz kötetben. V. köt. Bpest. 1964 (eredeti orosz kiadás: 1958) 431. s. köv. I.; *A. M. Szaharov*: Проблема образования Русского централизованного государства в советской историографии. Вопросы истории, 1961. 9. sz. 70. s. köv. I.

³¹ *Konrad Schüenemann*: Die Wirtschaftspolitik Josephs II. in der Zeit seiner Mitregentschaft. (Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. XLVII. köt. 1933. 55. l.)

³² *Csapodi Csaba*: Die Wirtschaftspolitik des österreichischen Staatsrates im Zeitalter Josephs II. (Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. LXVII. köt. 1959. 317. s. köv. I.)

rét rendeletek azonban nagyon egyenlőtlenül szolgálták. Sem a kereskedelmi, sem az ipari politika nem tudott a régi, évszázados kormányzati előítéletektől (és a politikát részben sugallmazó osztrák-cseh arisztokrácia érdekeitől) megszabadulni, s az osztrák örökös tartományok (Csehország is ide tartozott) javára gyakran feláldozták Magyarország érdekeit, — ezzel a különbségeket fokozva az egység rovására.³³ Az iparpolitika különben sem lépett előre Mária Terézia korához képest. A kincstár érdeke a manufaktúrák pártolását kívánta, s az osztrák tartományok iparának bizonyos fokú állami támogatása Mária Terézia és József alatt egyaránt szokásban volt, sőt bizonyos tervszerű ipartelepítés is megindult (ennyiben József politikája akarva-akaratlanul a kapitalizmust segítette a feudalizmus ellenében), az ipari tőke-felhalmozódást azonban a kormányzat nem segítette, sőt Magyarországon és általában a Monarchia keleti tartományában (Galícia, Bukovina) a különböző tilalmakkal, vámrendeletekkel teljesen lehetlenné is tette. De a kereskedelmi tőkeképződés is csak erős korlátok közt folyhatott.³⁴ Ernst Wangermann megállapítása szerint a jozefinista gazdaságpolitika a nagybirtokos arisztokrácia és a földbirtokos nemesség érdekeinek szolgálatában gondosan ügyelt arra, nehogy a kiváltságos osztályok érdekeinek rovására segítse a burzsoá kereskedelmi és ipari törekvéseket.³⁵ A jozefinizmus megnyitotta az egyetemek kapuit a polgárság fiai előtt, a jóléti politikához szükséges szakemberek elsősorban az ő soraikból nevelődtek ki, de a gazdasági élet vezetését csakúgy nem keríthették kezükbe, ahogy országos ügyekben általában nem szólhattak bele.

József személyes érdeklődése (nagyrészt a fiziokrata tanok hatására) elsősorban a mezőgazdaságra irányult, s nem állt meg a termelés intenzitását célzó rendelkezéseknél, hanem kiterjedt a mezőgazdasági népesség sorsára is. A főnemesség és általában a kiváltságos osztályok túlhatalmának visszaszorítása érdekében azonban ő is szívesen támaszkodott volna a parasztság nagy tömegére, s a felvilágosodás filozófiai tanainak hatására a politikába is be akarta vonni a népet. Ismeretesek a jobbágyság érdekében hozott intézkedései, — de az is, hogy ezek csak javították, a jobbágyok érdekében szabályozták a földesúri függést. A jobbágyi kötelék megszüntetésére, a robot teljes eltörlésére József, ha gondolt is, ennek következményeit végül sem merte vállalni, nem is vállalhatta.³⁶ József jobbágyreformja tehát félbemaradt (ahogy számos más kezdeményezése is), s amikor 1790-ben rádöbbsent, hogy felemás politikája esődbe jutott, a feudá-

³³ *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon. 1780—1815. Bpest. 1958. pl. 64., 117. stb. l.

³⁴ *Eckhart*: i. m. 123. s. köv. l.; *Mérei Gyula*: Magyar iparfejlődés. 1790—1848. Bpest. 1951. 1. s. köv. l.; *Csapodi Csaba*: Die Entstehung des ungarischen Zolltarifes von 1784. (A Bécsi Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. VI. köt. 1936. 175. s. köv. l.; *uő.*: Az Államtanács közgazdasági felfogása II. József korában. Különös tekintettel Magyarországra. (Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Bpest. 1937. 96. s. köv. l.)

³⁵ *The American and French Revolutions. 1763—1793.* (The New Cambridge Modern History. VIII. köt. Cambridge. 1965. 286. s. köv. l.) *Wangermann* a bécsi Nemzetközi Történetész Kongresszuson az abszolutizmus gazdasági és társadalmi alapjairól szóló vitában tartott felszólalásában is újabb adatokkal támasztotta alá fenti megállapítását.

³⁶ *Berlász Jenő*: Az 1784-i erdélyi parasztfelkelés és II. József jobbágypolitikája (Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon. 1711—1790. Szerk. *Spira György*. Bpest. 1952. 385. s. köv. l., főleg 466. l.); *H. Balázs Éva*: A parasztság helyzete és mozgalmái. 1780—1787. A felvilágosodott abszolutizmus parasztpolitikájához. (Századok, 88. köt. 1954. 547. s. köv. l.); *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar jobbágypolitikája 1761—1790-ig. (Századok, 90. köt. 1956. 104. s. köv. l.)

lis rendszer számára tett engedményeket azáltal, hogy felvilágosodás diktálta reformjainak többségét feladta.

Ahogy Jacques Godechot írta: Európa keleti részén, ahol a polgárság elmaradott volt, a felvilágosodott filozófia újabb érveket adott az abszolút kormányzat és a vele szövetséges arisztokrácia kezébe saját hatalmának a megszilárdítására.³⁷ A felvilágosodás fegyvertárából vett érvek persze 1789 után fokozatosan elmaradtak, s ahogy halálos ágyán József visszavonta korábbi reformjait, ha kisebb feltűnéssel is, de a többi „felvilágosult” uralkodó ugyanezt tette. II. Katalin cárnő a francia forradalom hatása alatt hátat fordított felvilágosult elveinek, többé egy szót sem ejtett a korábban sűrűn hangoztatott „*âme républicaine*”-ről, annál gyakrabban utalt a francia király ügyében szolidáris európai uralkodók közös érdekére.³⁸ Ahogy R. R. Palmer kifejezte a kor egészét átfogó kitérő könyvében: a francia forradalom letépte az álarcot az uralkodók arcáról. A felvilágosult abszolútizmus egykori képviselői a forradalomtól való félelmükben egymás után dobták ki az állam hajójából a felvilágosodás eszméit, lehetővé téve ezzel a trón és a nemesség újabb szövetségét.³⁹

Azt mondhatjuk tehát, hogy bár még számos fontos részletkérdés vár feldolgozásra, annyit már ma is megállapíthatunk, hogy II. József reformjai nem kívánták lebontani a meglévő társadalmi alapokat, s nem irányultak a polgárság hatalomra segítésére. Az abszolútizmus sehol sem akarta megdönteni a feudalizmust, s ilyen szándékai Józsefnek sem voltak. Sőt éppen ellenkezőleg: a jozefinista reformok, az államszervezet korszerűsítése, hatalmi körének kiterjesztése, a túl nagyra nőtt egyházi és rendi hatalomnak bizonyos mérsékelt polgári támogatással való visszaszorítása, evvel egyszerre a parasztság sorsának állami felügyelet alá helyezése, mindez a feudalizmus lényegének az átmentését szolgálta.

A polgárság

Mindezek után azonban fel kell vetnünk a kérdést, vajon nem állt-e fenn annak a veszélye, hogy a Monarchia polgársága (esetleg a parasztság is) nem áll meg a József által felállított sorompóknál, ott, ahol az a rendszer szempontjából kívánatos volt, hanem tovább megy és a francia példa nyomán megdönti a feudalizmust és vele a trónt is.

Hogy erre a kérdésre válaszolhassunk, kísérreljük meg a Monarchia lakosságának társadalmi összetételét legalább nagy vonásaiban meghatározni. A feladat éppen nem könnyű, mert ilyen irányú kutatások még alig történtek.

³⁷ Jacques Godechot: *La Grande Nation. L'expansion révolutionnaire de la France dans le monde. 1789—1799.* Paris. 1956. I. köt. 35. s köv. 1. és *uő.*: *La contre révolution. Doctrine et action. 1789—1804.* Paris. 1961. 14. s köv. 1., ahol rendkívül érdekes egykorú megnyilatkozásokkal bizonyítja, hogyan használta fel a francia arisztokrácia és nemesség a felvilágosodás és a természetjog érveit saját hatalmának és az ancien régime-nek az alátámasztására. Tudjuk, hogy a magyar nemesség és az udvar is a természetjogra és a „társadalmi szerződésre” hivatkozott, amikor a maga számára követelte a hatalmat. Ld. *Coloman Benda: Jean-Jacques Rousseau et la Hongrie, à la fin du XVIIIe siècle* (Jean-Jacques Rousseau. Pour le 250e anniversaire de sa naissance. Paris. 1963. 169. s köv. 1.) — Orosz vonatkozásban Rousseau eszméinek társadalmi osztályok, ill. politikai pártok részéről eltérő módon való értelmezésére hoz adatokat *M. Strange: Jean-Jacques Rousseau et ses contemporains Russes.* 55. s köv. 1.)

³⁸ G. P. Gooch: *Historia Mundi*, IX. köt. 73. s köv. 1.

³⁹ R. R. Palmer: *The Age of the Democratic Revolution. A Political History of Europe and America, 1760—1800.* I. köt. Princeton. 1959. 373. l.

Ausztria egyik legiparosodottabb része ebben az időben Bécs város és környéke, Alsó-Ausztria. Lakossága 1788-ban 1 016 038 lélek, ebből Bécsre magára ke-reken 200 000 esett (ugyanakkor a fővároson kívül csak 4 város lakossága haladta meg a kétezret). Ebből 3174 fő a 17 éven felüli nemesség, 4235 a papok és szerzetesek száma és nagyjából 65 000 a tulajdonképpeni polgár, kereskedő, iparos, vállalkozó és nem-nemes értelmiségi foglalkozású, ez utóbbi nagyrészt hivatalnok. Ez az összlakosságnak 6,5⁰/₀-át tette ki, de ennek tekintélyes része magában Bécs városában élt. (Ugyanakkor a manufaktúrákban dolgozó kihelyezett munkások aránya mintegy 18⁰/₀, az agrárnépessége pedig 53⁰/₀).⁴⁰ Elgondolhatjuk, hogy a Felső-Ausztriát (Linz környékét) kivéve minden szempontból fejletlenebb többi tartományban a polgárság száma ennél kisebb volt, s nem valószínű, hogy az osztrák tartományokban átlagosan meghaladta a 4⁰/₀-ot.

Csehország (Morvaország nélkül) lakossága 1781-ben két és félmillió volt. Ebből hozzávetőlegesen 140 000 a polgárnak mondható (tehát mintegy 5,5⁰/₀), míg a falusi kisiparban és a manufaktúrákban foglalkoztatottak száma 325 000, az össznépesség kb. 13⁰/₀-a. A későbbi híres ipari városok, mint Kutná Hora (Kuttenberg) vagy Plzeň (Pilsen) lakossága ebben az időben még 5—6000 körül volt csupán, s Cseh- és Morvaországban együtt mindössze 23 város lépte túl a háromezres lélekszámot.⁴¹

A magyarországi viszonyok jóval elmaradottabbak voltak. Statisztikai adatok híján a polgárság számára itt jóformán csak a városlakók számából következtethetünk.⁴² Az 1787-es népszámlálás az ország területén (Erdély és Horvátország nélkül) 44 kiváltságos, önkormányzattal rendelkező várost vett számba. Ezek lakossága kerekén 392 000 volt, azaz az összlakosságnak 6,4⁰/₀-a. De ezek a városlakók korántsem voltak mind iparosok, kereskedők vagy polgári értelmiségiek. Schwartner Márton ekorbeli följegyzése szerint „nehéz Magyarországon azt a határvonalat meghúzni, amelyik a várost a falutól elválasztja. Az ország minden városa (még Pest és Pozsony sem kivétel) a városi iparon kívül többé-kevésbé mezőgazdaságból és állattenyésztésből él, és így kevésbé vagy jobban faluhoz hasonlít.”⁴³ De nem számítható a polgárság közé a még polgárjoggal sem rendelkező nagyszámú szolga, napszámos sem, akik a polgári öntudattól messze jártak. Az iparomesterek és inasok száma Magyarországon 1782-ben összesen 40 409, ugyanakkor a városi kereskedőké 4025.⁴⁴ Ezek is általában szegények. Olyan városok mint Pozsony, Kassa vagy Komárom az 1780-as években arról panaszkodnak, hogy iparosaik, ahhoz hogy megélhessenek, föld és szőlő-

⁴⁰ *Gustav Otruba*: Untersuchungen über Berufsprobleme der niederösterreichischen Arbeiterschaft in Gegenwart und Vergangenheit. Teil II. Berufsstruktur und Berufslaufbahn vor der industriellen Revolution. Wien. 1952. XXXIII. s. köv. I. — Az ekorbeli társadalmi összetételre vonatkozó számításokat nagyon megnehezíti, hogy az 1784—85-ös népszámlálás kategóriái nem egyszer használhatatlanok ebből a szempontból. Ld. *Acsádi György*: Az 1784—85. évi népszámlálás és az ezen alapuló népességnyilvántartások. (A történeti statisztika forrásai. Szerk. *Kovácsics József*, Bpest. 1957. 224. s. köv. I.)

⁴¹ *Otto Placht*: Lidnatost a spoločenská skladba českého státu v 16—18. století. Praha. 1957. 284. s. köv. I. és *Josef Macek* etc. (szerk.): Přehled československých dějin. I. köt. Praha. 1958. 594. s. köv. I.

⁴² Az alábbi adatokat, ha más forrást nem nevezünk meg, a köv. munkákból merítettük: Az első magyarországi népszámlálás. 1784—1787. Szerkesztette: *Danyi Dezső* és *Dávid Zoltán*. Bpest. 1960; *Thirring Gusztáv*: Magyarország népessége II. József korában. Bpest. 1938. 69. s. köv. I.; *Pápai Béla*: Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején. 1711—1867 (Magyarország történeti demográfiája. Szerk. *Kovácsics József*. Bpest. 1963. 170. s. köv. I.); *Acsádi György*: i. m. Ld. még *Bernath*: Ständewesen und Absolutismus, 351. s. köv. I.

⁴³ *Martin Schwartner*: Statistik des Königreichs Ungarn. Pest. 1798. 112—113. I.

⁴⁴ *Thirring*: i. m. 75. I.

művelésre szorulnak.⁴⁵ Sokat mondunk, ha a magyarországi polgárság számarányát 20%-ra vesszük fel. Ugyanakkor a nemesség az összlakosság 4,60%-át alkotta.

Még ennél is kisebb lehetett a polgárság aránya Galiciában, a horvát—szerb határőrvidéken vagy Bukovinában. Ha tudjuk azt, hogy Franciaországban a forradalom előestéjén a városi lakosság 16%-ot tett ki, s hogy a polgárság mintegy 120% volt, s hogy Angliában ez a szám még magasabb volt,⁴⁶ a monarchia-beli polgárság pusztá számarányából lemérhetjük súlyát, egyben azt is, hogy a feudális államra veszélyt még nem jelentett.

A polgárság kicsiny és súlytalan voltát még növelte, hogy korántsem volt egységes. Csehországban a vagyonosabb kereskedők csakúgy németek voltak, mint a bankárok, s a feltörő cseh burzsoáziával ellentétek egyre jobban élesedtek. Magyarországon a nemzetiségi ellentétek mellett a vallásiakat is említenünk kell, amellet hogy — nem utolsósorban a bécsi udvar gazdasági politikája következtében, amelyik az országnak a nyersanyagtermelő szerepet szánta — a magyarországi polgárság aránytalanul szegényebb és műveletlenebb is volt az ausztriainál és a csehországinál. Ehhez járult, hogy a városok vezetése általában az egész birodalomban egy szűk patrícius klikk kezében volt, amelyik, hogy kiváltságos helyzetét fenntartsa, nemcsak a plebejus tömegektől, de saját polgártársaitól is elzárkózott, sőt Magyarországon inkább a nemesség felé kereste a kapcsolatokat.⁴⁷ Ennek egy további következménye volt, hogy a városi szegénység, csakúgy mint a parasztság tömegei magukra maradtak, s minél keletebbre megyünk a Monarchiában, annál nagyobb elmaradottságban éltek. A Monarchia — ahogy általában Kelet-Európa — parasztságának a nyugati országokéhoz viszonyítva nagyfokú elmaradottsága egyébként is egy olyan tényezője a társadalmi fejlődésnek, amelyet a jövő kutatásainak fokozottan figyelembe kell vennie.

A jozefinista értelmiség

Mindamellet tévednénk, ha a jozefinizmus hatását csak a statisztikai számadatokon keresztül akarnánk lemérni. II. József, ha nem akart is szakítani a kiváltságos és örökös jogok egyházi és világi birtokosaival, a polgárság fiait szívesen állította merkantil és manufaktúra tevékenységükön keresztül, szakemberként vagy tisztviselői minőségben, az új rend szolgálatába. Közülük egyre többen végeznek magasabb iskolákat,⁴⁸ s a feudalizmus válsága ebben az időben

⁴⁵ *Marczali*: II. József, I. köt. 116—117. l. (Marczalinak a foglalkozási megoszlásra hozott adatai egyébként gyakran önkényesek. Vö. *Benda Kálmán*: A magyar jakobinus mozgalom története. Bpest. 1957. 9. l.)

⁴⁶ *Albert Soboul*: A francia forradalom története (1789—1799). Bpest. 1963. 16. l. Városnak csak a kétezen felüli lakossággal rendelkező helyeket veszi, így kapja a 16%-ot. *Josef Kulischer* (Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. München—Berlin. 1929. II. köt. 420. l.) a városlakók számát Franciaországban 20, Angliában 250%-ra veszi fel.

⁴⁷ I. d. *Mályusz Elemér*: A magyarországi polgárság a francia forradalom korában. (A Bécsi Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. I. köt. 1931. 229. s köv. l.)

⁴⁸ A jozefinizmus iskolapolitikája még feldolgozatlan, pedig egyike a legfontosabb kérdéseknek. (*Gerald R. Cragg*: The Church and the Age of Reason. 1648—1789. Bristol. 1962. 222. l. szerint a jozefinizmus egyik legnagyobb vívmánya új iskolarendszere és népoktatási reformja volt, ami által egy új értelmiség kialakulása vált lehetővé.) Magyar viszonylatban *S. Heksch Ágnes* foglalkozott ezzel a kérdéssel (Kazinczy és II. József művelődéspolitikája. Pedagógiai

már a Monarchia országaiban is érezhető, megbontva a nemesség egységét, úgy-hogy főleg a kismemesek közül is többekkel találkozunk soraikban.⁴⁹ Valamennyien szűknek érzik a feudalizmus kereteit, de az 1780-as években ezeknek széttörésére az egyetlen lehetőséget az uralkodó reformtörekvéseiben látják. Belőlük kovásolódott össze az a jozefinista értelmiség, amelynek jelentőségére az utóbbi évek kutatásai egyre inkább fényt derítettek.

Ennek az értelmiségnek számszerű összetételéről a Monarchia egyes országaiban ma még alig tudunk valamit.⁵⁰ Annuit azonban megállapíthatunk, hogy mindenütt kialakult, és jelentősége messze meghaladta a társadalom egészében elfoglalt százalékos arányát. Egységesnek azonban semmilyen szempontból nem nevezhetjük. Tagjai ügyvédek, orvosok, tanárok, tanítók, tisztviselők, mérnökök, mezőgazdák, részben katonatisztek, egyes katolikus vagy, főleg Magyarországon, protestáns papok. Származásra nézve összetételük országonként is változik, általában azonban vegyesen nemesi vagy plebejus, polgári és csak csekély számban paraszti eredetű réteg, melynek határai mind a polgárság, mind a birtokos nemesség felé elmosódnak. Nagy többségükben a városokban élnek, ahol számuk néhol egészen jelentős.

Társadalmi összetételüknél, helyzetüknél a kutatás többet foglalkozott szellemi aruk vizsgálatával. Ezek a vizsgálatok azt mutatják, hogy bár országonként és nemzetekenként különbségek vannak köztük, világnézetükben, törekvéseikben a közös vonások uralkodnak a Monarchia egész területén, felfogásuk és magatartásuk nagyjából azonos Gráctól Brünnig és Kassáig, Hlyvótól Zágrábig.

Ennek okait keresve a kutatók joggal mutattak rá a Monarchia népeit a XVIII. század folyamán azonosan ért hatásokra. Így a már korábban is említett janzenizmusra, mely Belgiumból és Franciaországból Bécsen és Prágán át a Monarchia minden népéhez eljutott,⁵¹ a pietizmusra, mely elsősorban a magyar és szlovák protestánsok közt hatott, de amelynek visszhangja az orosz teológusoktól az ortodoxok közé is elkerült,⁵² nem utolsósorban pedig a felvilágosodás eszméire, amelyek Bécsből Sonnenfels és Martini tanításain át mindenhová eljutottak.⁵³ Mindezek az eszmeáramlatok segítettek a nemzeti és társadalmi

Szemle, 1956. 1—2. sz.), munkájának azonban nagy hiánya, hogy a gazdag levéltári anyagot még Kazinczy vonatkozásában sem nézte meg. Érdekes adatokat hoz *Szánó Imre*: A katolikus népoktatás helyzete Heves vármegyében a visitatio canonicák tükrében. 1750—1850. (Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve, III. köt. 1957. 197. s. köv. l.) Ld. még: Die Ausstrahlung des österreichischen Schulwesens nach Osten und Südosten. 1774—1918 (Ostdeutsche Wissenschaft. VI. köt. 1959. 202. s. köv. l.). — A művelődéstörténet egy fontos fejezetét világította meg *Sashegyi Oskár*: Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II. Beiträge zur Kulturgeschichte der Habsburgischen Länder. Bpest. 1958. és *úő*: II. József sajtópolitikája (Századok. 92. köt. 1958. 88. s. köv. l.).

⁴⁹ Ld. *Benda*: A magyar jakobinus mozgalom története, 16. s. köv. l.; *Markov*: I giacobini, 497. s. köv. l.

⁵⁰ Ennek megvizsgálására, tudunkkal, csak magyar vonatkozásban történt kísérlet. Ld. *Benda*: i. m. 11. s. köv. l.

⁵¹ Ld. *Winter*: Josefínismus; *Zolnai Béla*: Ungarn und die Erforschung des Jansenismus. (Deutsch—slavische Wechselseitigkeit in sieben Jahrhunderten. Gesammelte Aufsätze, 1956. főleg 130. s. köv. l.)

⁵² *Eduard Winter*: Halle als Ausgangspunkt der deutschen Russlandkunde im 18. Jahrhundert. Berlin. 1953; *Walter Markov*: Bemerkungen zur südslawischen Aufklärung. (Deutsch—slavische Wechselseitigkeit, 348. s. köv. l.); *Mita Kostić*: Dositej Obradović u istoriskoj perspektivi XVIII. i XIX. veka. Beograd. 1952; *úő*: Voltaire kod Srba (Glas. SAN Odeljenje literature i jezika CCXL. Nova ser. knj. 5. Beograd. 1960.)

⁵³ *Eckhardt Sándor*: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bpest. 1924. 32. s. köv. l.; *Szabó Imre*: i. m. 27. s. köv. l.

különbségek áthidalásában,⁵⁴ az egység előkészítésében azonban talán a szabadkőműveseknek volt a legnagyobb jelentősége. A jozefinista értelmiségnek a szabadkőműves páholyok adták a nem hivatalos szervezetest.

A szabadkőművesség története a Habsburg-Monarchián belül még feldolgozatlan, bár egyre nyilvánvalóbb annak központi jelentősége, éppen a jozefinizmus története szempontjából is.⁵⁵ Nem azt akarjuk mondani ezzel, hogy a Monarchia értelmiségét a szabadkőműves páholyok formálták jozefinistává. Egyáltalán nem. A páholyok jelentősége abban volt, hogy az egyéneket összefogta és így kifejezésre tudta juttatni a már meglevő tendenciákat.⁵⁶ Walter Markov mutatta ki a bécsi állami levéltárban őrzött páholy-iratok alapján, hogy az 1780-as évek közepén a Monarchiában ismert 42—47 páholy mindegyike jozefinista irányzatot képviselt.⁵⁷ A mintegy két-háromezer szabadkőműves területi eloszlása persze nem volt egyenletes (központjaik Bécs, Prága, Zágráb, Pest, Kassa és Ilyvó), de a páholyok összetétele a birodalom különböző vidékein meglepően egyformán alakult. A tagok zöme mindenütt a hivatalnokok és a szabadfoglalkozású értelmiségiek közül került ki, de az udvari és a birtokos nemesség tagjai kereskedők és bankárok, sőt egyháziak is szép számmal voltak köztük.⁵⁸ Amellett, az olasz határon csakúgy mint Magyarországon vagy Galíciában, a páholyok kivétel nélkül mindenütt nemzetiségileg és vallásilag is keverték voltak. Három ortodox egyházfő mellett páholytag volt Vrhovac zágrábi püspök s a lemergi katolikus teológiai fakultás egész tanári kara. Protestáns részről az egyház kevésbé volt képviselve (a magyar református és az evangélikus egyház egyetlen superintendense sem volt páholytag), viszont a világiak közt a protestánsok számaránya Magyarországon nagy volt.⁵⁹

⁵⁴ Jellemző és érdekes ebből a szempontból a magyarországi ref. egyház akciója, amikor a Türelmi Rendelet után papokat küldött Cseh- és Morvaországba. Ld. *Richard Pražik: Mad'arská reformovaná inteligence v českém obrození. Praha. 1962.* — Magyar kivonata: *uő.: A református magyar értelmiség Cseh- és Morvaországban a cseh nemzeti megújulás kezdetén (Századok, 98. köt. 1964. 3. s. köv. l.).*

⁵⁵ Az utóbbi években két munka jelent meg ebből a tárgykörből, egyik sem jelentős. Az egyik általánosságokon alig túlmenő népszerű összefoglalás (amelyik azonban néhány fontos rendelet teljes szövegét közli az 1790-es évekből): *G. Kuess—B. Scheichelbauer: 200 Jahre Freimaurerei in Österreich. Wien. 1959.* A másik tudományos munka, de csak a szabadkőművesség filozófiai eszméit vizsgálja, társadalmi törekvéseit teljesen tagadja, mondván, semmiféle felforgató szándékuk nem volt: *Edvin Zellweger: Ignaz von Born. Das Urbild des Sarastro. Bad Kissingen. 1956.*

⁵⁶ Legutóbb megint felújították azt az egykorúak által képviselt (ld. *Abbé Barruel: Mémoire pour servir à l'histoire du jacobinisme. 1—5. köt. Hamburg. 1798*), de már régen megcáfolt tételt, hogy a francia forradalom és általában az európai és amerikai forradalmi mozgalmak a páholyokból indultak el, vagyis ezek a mozgalmak, lényegüket tekintve, szabadkőműves összeesküvések voltak. Így *Adolf Rossberg: Freimaurerei und Politik im Zeitalter der französischen Revolution. Berlin. 1942* és *Bernard Fay: La franc-maçonnerie et la révolution intellectuelle du XVIIIe siècle. Paris. 1961.* Különböen mindkét munka a szabadkőművesség eszmei vonalát nézi, nem pedig konkrét társadalmi szerepét.

⁵⁷ *Markov: I giacobini, 500. s. köv. l.* — Ez az egység annál érdekesebb, mert a németországi páholyokról nemrég mutatták ki, hogy ebben az időben sem szervezeti egységük nem volt, sem arról nem beszélhetünk, hogy azonos célokat, eszméket követtek volna (*Louis Guinet: Zacharias Werner et l'ésotérisme maçonnique. Paris. 1962*).

⁵⁸ *Markov* számításai szerint a páholytagok megoszlása: 11%⁰ birtokos nemes, 58%⁰ tisztviselő, 5%⁰ egyházi, 15%⁰ szabad foglalkozású értelmiség, 10%⁰ kereskedő, bankár, iparos, 1%⁰ egyéb (I giacobini, 500. l.). Érdemes volna az egyes páholyok névsorát külön is feldolgozni ebből a szempontból.

⁵⁹ Ld. *Ludwig Abafi: Geschichte der Freimaurerei in Österreich—Ungarn. I—V. köt. Bpest. 1889—1893.* Érdekes pl., hogy mind a négy magyarországi református egyházkerület világi főgondnoka szabadkőműves volt (Belezny Miklós, Ráday Gedeon, Rhédey Ferenc és Vay István).

A szabadkőművesség elvileg a társadalmi egyenlőséget vallotta. A Draskovich-obszervancia alapirata már 1775-ben a kisebbség hatalmáról és „a nagy többség nyomoráról és üldözött voltáról” beszél, s kimondja: „megcáfolhatatlan igazság, hogy a természet szerint mindnyájan egyformák vagyunk.”⁶⁰ A német páholyok wilhelmsbadi gyűlése pedig 1782-ben a szabadság, egyenlőség és testvériség jelszavát hangoztatja.⁶¹ Ezt az egyenlőséget azonban nem szabad a francia forradalom mértékével mérnünk. A jozefinista szabadkőművesek — ahogy a 90-es évekig Európa-szerte a polgári értelmiség — távol áll a társadalmi rend gyökeres megváltoztatásától, csak reformokra törekszik, s ebben szövetségesének, sőt támaszának érzi az uralkodót. A nagy többség politikai eszményét találóan jelölte meg Martinovics Ignác a „pallérozott monarchia” fogalmában, vagyis lényegében a jozefinista államban.⁶² Ugyanakkor az 1780-as évek végén egyre többet hallunk a szabadkőművességen belüli radikális irányzatokról, főként a Weishaupt által irányított illuminátusokról, akiknek a közvélemény forradalmi törekvéseket tulajdonított, s akik — az egyik jelentés szerint — „a páholyokat az anarchia szemináriumává teszik”. Ma már megállapíthatjuk, jóval nagyobb volt a hírük, mint a tényleges elszántságuk.⁶³

Egy azonban bizonyos: József alaposan elszámította magát, több irányban is. Egyrészt, amikor azt hitte, hogy a nemességet le fogja tudni szerelni és rá fogja tudni kényszeríteni a kompromisszumra politikai és társadalmi vonalon egyaránt, másrészt pedig akkor, amikor úgy gondolta, hogy mérsékelt reformjai végleg kielégítik és mellé állítják a polgárságot, sőt a paraszti tömegeket is. Tíz évi uralkodás után rá kellett döbbsennie, hogy sem a polgárok, sem a parasztok nem állnak meg az általa felállított korlátok előtt. Az erdélyi kinestári birtokok román jobbágysai nem voltak egyedül tévedésükkel, amikor József nevével ajkukon támadtak tisztartóikra és a nemesurakra, — ahogy felkelésüknek katonasággal való véres elfojtása és megtorlása, nemesak bennük, hanem sors-társaik százereiben is megingatta a császárbá vetett hitet.⁶⁴ Józsefet elérte a társadalmi reformátorok gyakori sorsa: mindegyik osztály ellene fordult, mert az egyik kevesellte, a másik sokallta, amit nyújtott. A kezdetről fogva népszerűtlen török háború aztán végképp kiélezte a helyzetet, az uralkodó már a nyugalom látszatát sem tudta fenntartani országaiban. Az osztrák polgárság a pénzügyi politika és a hadviselés súlyos terhei ellen lázadozott, Csehországban és Magyarországon egyes uradalmak parasztsága nyíltan megtagadta a szolgáltatásokat, s szembeszegült a földesurak megbízottaival. Mozgalmukat az uralkodó rendőrséggel és katonasággal törte le — ezzel azonban csak azt érte el, hogy, a már eleve ellenségévé tett nemesség és a klérus után, a nem nemesek bizalma is végleg elfordult tőle, s 1790-ben a társadalom egésze ellene fordult.⁶⁵ Ahol a

⁶⁰ *Abafi Lajos*: A szabadkőművesség története Magyarországon. Bpest. 1905. 80. s. köv. 1.

⁶¹ *Markov*: I. jacobini, 500. l.

⁶² Martinovics emlékirata II. Lipóthoz, 1791 október eleje: A magyar jakobinusok iratai. Sajtó alá rendezte *Benda Kálmán*. I. köt. Bpest. 1957. 465. s. köv. 1.

⁶³ I. d. *Markov*: I. jacobini, 501. l.; Martinovics sorozatos jelentései az illuminátusokról: A m. jakobinusok iratai. I. köt. 440. s. köv., 451. s. köv., 471. s. köv., 480. s. köv. sth. l.

⁶⁴ I. d. *Berlász*: Az 1784-ierdélyi parasztfelkelés, 466. l. és *II. Balázs Éva*: A parasztság helyzete, 558. s. köv. 1.

⁶⁵ „It would be easy to regard this spontaneous political activity of the non-privileged as a powerful factor strengthening the enlightened monarchy in its struggle against the clerical and aristocratic opposition. Joseph II, however, and his principal advisers, regarded it with very mixed feelings, because it became increasingly clear that the political motives of the non-privileged had little in common with those of the government.” *Ernst Wangermann*: From Joseph

császári politika a társadalmi reformok mellett a politikai és közigazgatási rendszerhez is hozzányúlt, s főleg ott, ahol a régi rendi alkotmány elleni támadással az ország hagyományos önállóságát is megszüntette, így Belgiumban és különösen Magyarországon, maga teremtette meg annak lehetőségét, hogy a nemzeti önállóság védelmében a nemesség széleskörű hazafias mozgalmat szervezzen az uralkodó ellen. A jozefinista értelmiség, amelyik a császár és a nemesség közti ellentétben a mérleg nyelve szerepét tölthette volna be, az adott politikai helyzetben súlytalanak bizonyult, a jobb- és baloldali erők közt magára maradt, illetve Magyarországon csatlakozott a patrióta nemesekhez és maga is szembe fordult az uralkodóval. A jozefinista „eretnekséget” nem az uralkodó által is retteget polgári forradalom váltotta fel, hanem a nemesi zendülés, Walter Markov szavával: a forradalmat megelőző ellenforradalom.⁶⁶ Magyarország esetében ez azt jelentette, hogy a beolvasztási kísérlet meghiúsult, az ország visszanyerte a hagyományos keretek közti önállóságát, de azt is jelentette, hogy József társadalmi reformjai elbuktak.

II. Lipót politikája

II. Lipót nehéz helyzetben vette át a birodalom kormányát 1790-ben: attól lehetett tartani, hogy a Habsburg-Monarchia darabokra esik szét. Magyarország és Belgium rendei már ki is tűzték az elszakadás zászlaját, de a cseh nemesek és egyházi vezetők is mozgolódtak.⁶⁷ Az új uralkodónak engedékenységet kellett mutatnia, s néhány hónap alatt az egyház és a nemesség sokat visszaszerzett József alatt elvesztett jogaiból és befolyásából, Magyarországon pedig lényegében visszaállította korábbi hatalmát. A jozefinizmus azonban nem múlt el nyomtalanul, s ha az összmonarchia józsefi álmát fel is kellett áldozni,⁶⁸ azaz az egyes országok visszatértek a fejlődés hagyományos útjára, a földesúri jogok restaurálása a megváltozott viszonyok közt is a tömegek nyílt ellenállásába ütközött. 1790 végére a parasztság megmozdulásai fenyegető méreteket öltöttek a Monarchia egész területén, s a polgárság is mind határozottabban hallatta szavát.⁶⁹

II. to the Jacobin Trials (Oxford Historical Series). London. 1959. 11. l. — Ugyancsak Wangermann korábban ismeretlen levéltári anyag alapján részletesen jellemzi a Monarchia 1789–90-es helyzetét: i. m. 27. s köv. l.

⁶⁶ Markov: I giacobini, 501. l.

⁶⁷ A régebbi irodalmat mellőzve, ld. Wangermann: From Joseph II, 50. s köv. l.; R. J. Kerner: Bohemia in the Eighteenth Century. A Study in Political, Economic and Social History with Special Reference to the Reign of Leopold II. New York. 1932. A porosz királlyal érintkezést kereső magyar nemesi mozgalomra Gragger Róbert (Preussen, Weimar und die ungarische Königskrone. Berlin. 1923) eredményeit kiegészítő érdekes adatokat hoznak az alábbi kiadványok: Politischer Briefwechsel des Herzogs und Grossherzogs Carl August von Weimar. Herausgg. von Willy Andreas. Bearbeitet von Hanns Tümmeler. I–II. köt. Stuttgart. 1954–58. (Ism.: Századok, 97. köt. 1963. 723. l.); Willy Andreas: Carl August von Weimar und das Angebot der ungarischen Königskrone. (Ostdeutsche Wissenschaft, V. köt. 1958. 285. s köv. l.); Baumgarten Sándor: Jean Charles Besse. Aventurier et philologue. Bologna. 1963 (Besse mint fiatal jurátus 1790-ben a porosz királlyal tárgyaló magyar nemesek egyik alárendelt jellegű megbízottja volt. A könyv ism.: Századok, 99. köt. 1965. 1334. l.)

⁶⁸ Miskolcay Gyula úgy véli: „Die Idee der Gesamtmonarchie ist aus der Krise von 1790 unbesiegt hervorgegangen”, de az összbirodalom kifejezést már ő sem II. József, hanem pusztán a Pragmatica Sanctio értelmében használja. Legáltalábbis gondolatmenete erre mutat. (I. m. 47. l.)

⁶⁹ Wangermann imént idézett munkája mellett ld. Květa Mejdřická: Les paysans tchèques et la Révolution française (Annales historiques de la Révolution française, 1958. 64. s köv. l.); Rácz István: Paraszttendítő röpiratok a Felső-Tisza vidékén 1790-ben (Agrártörténeti Tanul-

Nem vitás, hogy a nem-nemeseknek az ellenállása hajótörést szenvedett volna, ha nem kap fölülről biztatást és támogatást. II. Lipót alakját a történetírás szinte napjainkig elhanyagolta. A budapesti milléniumi emlékművön, 1896-ban szobrot állítottak neki (ez a megtiszteltetés a Habsburgok közül csak négynek jutott osztályrészül), mert a félféudális Magyarország és történetírása az ősi alkotmány, a rendi jogok visszaállítóját ünnepelte benne. A magyar marxista történetírás ezen az alapon Lipót trónralépésétől kezdve számította a reakció felülkerekedését a kormányzatban, személy szerint is elmarasztalva az uralkodót, anélkül, hogy a kérdést közelebbről megvizsgálta volna.⁷⁰ De az osztrák történetírás is elmulasztotta alakjának és kormányzatának beható megvizsgálását, többnyire csak machiavellisztikus módszereiről ejtettek néhány szót, amelyben toszkánai hatást véltek fölfedezni. Napjaink történészei az érdem, hogy Lipót alakját és törekvéseit ma már közelebbről ismerjük.

Időben elsőként Ernst Wangermann munkája törte át a hagyományos felfogást.⁷¹ Wangermann igen alapos levéltári kutatások alapján vizsgálta Lipót kormányzati intézkedéseit, főként Ausztria és Csehország viszonylatában, figyelmét elsősorban a társadalmi mozzanatokra irányítva. Végeredményként azt állapította meg, hogy Lipót reformtörekvései sem politikai, sem társadalmi vonatkozásban nem maradtak el Józsefői mögött, módszere azonban rugalmasabb, taktikusabb volt. Ugyanakkor a Münchenben élő Szilágyi Dénes (Denis Silagi) az uralkodó magyarországi politikáját vizsgálta meg, elsősorban kormányzati vonatkozásban.⁷² Ha szemléletével s ebből adódó végső következtetéseivel nem is tudunk mindenben egyetérteni (a későbbiekben erre még visszatérünk), részletteredményei fontosak: II. Lipót magyarországi politikája a felvilágosult abszolutizmus törekvéseiből fakadt. Hogy reformjai számára kedvező légkört alakítson ki, titkos munkatársak csoportját hozta létre, mely élesen arisztokrata- és klérus-ellenes röpiratokban a reformokat követelte, az uralkodó titkos támogatásával. Végezetül Adam Wandruszkának, a kölni egyetem professzorának II. Lipótról írt monumentális biográfiáját kell megemlítenünk.⁷³ Wandruszka könyvének hangsúlya Lipót toszkánai uralkodásán van, ezzel azonban a császári trónról kifejtett politikája megértéséhez is kitűnő alapot ad. Megismerjük Lipót felfogását az államról, az uralkodó kötelességéről és feladatairól, továbbá azokat a gyakorlati intézkedéseket, amelyekkel a felvilágosult filozófia követelményeinek szellemében megreformálta a kis Toszkána belső életét, s amely elvekhez igazodva igyekezett azután császár korában is eljárni. Csak sajnálhatjuk, hogy az 1790—92 közti időszaknak (amely pedig Lipót világtörténelmi szerepe szempontjából is a leglényegesebb) a szerző viszonylag kis teret juttatott munká-

mányok. Szerk. Szabó István. Bpest. 1960. 209. s. köv. 1.); *Ion Sabău*: Problema influenței primei revoluții burgheze din Franța asupra agitațiilor țărănești din Transilvania din anul 1790. (Anuarul Institutului de Istorie din Cluj. T. I—II. 1958—59. Cluj. 1960. 163. s. köv. 1.)

⁷⁰ *Kató István*: A magyar jakobinus mozgalom néhány kérdéséről (Századok, 84. köt. 1950. 204. s. köv. 1.).

⁷¹ *Wangermann*: From Joseph II. (Részletes ismertetése és méltatása: Századok, 96. köt. 1962. 909. s. köv. 1.)

⁷² *Denis Silagi*: Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis Kaiser Leopolds II. (Südeuropäische Arbeiten. 57. München. 1961), és *uő.*: Jakobiner in der Habsburger-Monarchie. Ein Beitrag zur Geschichte des aufgeklärten Absolutismus in Österreich. (Wiener historische Studien, Bd. VI. Wien—München. 1962. főleg 86. s. köv. 1.)

⁷³ *Adam Wandruszka*: Leopold II., Erzherzog von Österreich, Grossherzog von Toscana, König von Ungarn und Böhmen, Römischer Kaiser. I—II. köt. Wien—München. 1963—65. I. d. még *uő.*: Die Persönlichkeit Kaiser Leopolds II. (Historische Zeitschrift, 192. köt. 1961. 295. s. köv. 1.).

jában, és hogy Magyarország esetében — könyve korábbi részeitől eltérően — nem ment vissza a forrásokig, hanem többnyire Szilágyi eredményeinek átvételére szorítkozott.

Az alábbiakban mostmár Wangermann, Szilágyi és Wandruszka kutatásaira támaszkodva foglaljuk össze II. Lipót politikájának jellemző vonásait, nem egy dologban módosítva saját korábbi felfogásunkat.⁷⁴

Lipót, bár kezdetben kényszerű engedményeket tett a kiváltságosak javára, amint tehetett, az abszolút uralkodói hatalom visszaállításán fáradozott, s ennek érdekében felszította a nem-nemesek megmozdulásait, valamint — főleg Magyarországon — a nem-magyar nemzetiségek (szerbek, románok) szervezett mozgalmait. Meggyőződése volt, hogy a francia forradalom elé gátat csak úgy állíthat, ha kifogja a szelet a vitorlákból, azaz népeinek alkotmányt ad, ennek kereteibe az eddig jogtalan néposztályokat is beveszi, megnyirbálva az arisztokrácia és a klérus hatalmát, ugyanakkor saját sorsának intézésében is szóhoz juttatva a polgárságot és a parasztságot. Akáresak bátyját, politikai és társadalmi reformjaiban őt is a felvilágosodás eszméi ihlették, de II. Józseffel ellentétben céljai megvalósításában rugalmas volt, ha kellett, kerülőutakat vett igénybe. Röpiratok jelennek meg a császár tudtával, sőt kezdeményezésére, melyek a polgárságot bátorítják és támadják a nemességet. Az uralkodó megbízottai járják Magyarországot, kérvények beadására bízta a városokat, a stájerországi és a karintiai kormányzó pedig utasítást kap, hogy támogassa a paraszti és polgári követeléseket. A polgárság hatalmának megnyerését szolgálja a József alatti politikai perek felülvizsgálása is, s az, hogy a titkos rendőrséget, a rendőrniszter tiltakozása ellenére, a legfőbb bíróság ellenőrzése alá rendeli. 1791 tavaszán pedig új feladatokat szab a rendőrség elé: a közbiztonság szolgálatát, a bűnök és visszaélések meggátlását. Sonnenfels, a felvilágosult abszolútizmus nagy teoretikusa, akit Lipót közvetlenül bevont a kormányzásba, már úgy vélte: megvalósul az álmok álma, a jogállam. 1791. február 12-én Lipót elrendelte a törvények kodifikálását. Ugyanakkor megkezdte Ausztriában a polgárság tartományi képviselőtételének kiépítését. A stájer paraszttal országgyűlési képviselőtételre kívánó kérvényt írat, s ezt 1791. december 4-én javaslatlattételre megküldi a kancelláriának. Ezzel egyidőben megbízza Martinovics Ignácot, hogy ügynökeivel nagy titokban Magyarországon is indítsa el a parasztszervezkedését.⁷⁵

▼

⁷⁴ Ld. *Benda*: A magyar jakobinus mozgalom, 33. s. köv. l.

⁷⁵ Ezt az 1791 végén induló paraszttakciót korábban úgy értékeltem, mint a nemesi törekvések visszaszorítására irányuló taktikai fogást. (A magyar jakobinusok iratai, I. köt. 640. s. köv. l.) Lipót politikájának egészét nézve, az új kutatások eredményei alapján felfogásomat módosítanom kell. (Ld. *Silágyi*: Die Jakobiner, 119. s. köv. l.) Roppant érdekes és bizonyos fokig perdöntő ebben a kérdésben Strassoldo grófnak, Ferenc császár miniszterének 1792 májusában a milánói Paolo Greppi előtt tett kijelentése, ami eddig elkerülte a kutatók figyelmét: „Credereste mai — mondta Strassoldo — che il defunto monarca scomparva pressoche alla vigilia de cominciare egli stesso una rivoluzione in Ungheria? Cio avrebbe facilmente strascinato seco conseguenze non dissimili a quanto ora avviene in Francia. Le prove di questo fatto esistono. Il nuovo sovrano pote allontanare il pericolo . . .” Eme kezdet után részletesen elmondja Lipót terveit, lényegében Martinovicsal megegyezően. (La Rivoluzione Francese nel carteggio di un osservatore italiano Paolo Greppi. Kiadta: *Conte Giuseppe Greppi*, I. köt. Milano, 1900. 80. s. köv. l.) — Hogy pedig Lipót már 1790-ben is foglalkozott hasonló tervekkel, azt alátámasztja *Alois Hoffmann* anonyim röpirata, a Ninive. Ma már tudjuk, hogy ezt a röpiratot Hoffmann II. Lipót utasítására írta, belőle tehát bizonyos fokig az uralkodó szól hozzánk. A munka vége a parasztsággal foglalkozik, s kifejti, hogy a nemesség magatartása azt fogja eredményezni, hogy az elnyomott parasztság uraival szemben az uralkodó mellé fog állni. Itt olvassuk többek közt az alábbi mondatot: „[a paraszt] wird den König bitten, auf einem künftigen gesetzmässigen Landtage durch seine

Magyarország viszonylatában különösen figyelemre méltók ezek az 1791 végi kezdeményezések. Mindaz ugyanis, amit II. Lipót uralmának pozitívumaként az előzőkben felsoroltunk, inkább csak az örökös tartományokban érvényesültek. Magyarországon az uralkodó keze bizonyos fokig kötve volt, ugyanis ha nem akarta az országot elveszíteni, egyéni szándékával ellentétben is kénytelen volt a reakciót nyeregbe ültetni. II. József hívei, a haladó társadalmi elemek ugyanis Magyarországon 1790-ben a Habsburg-ellenes nemesi patrióta szervezkedés mellé álltak, s Lipót velük szemben, sőt ellenük, kénytelen volt a bátyja által félretolt reakciós és klerikális elemekre támaszkodni, akiknek dinasztiahűsége nem volt vitás. 1791 végére azonban a helyzet sokban megváltozott. A Habsburg-ellenes törekvések elvesztették külpolitikai támaszukat, másrészt a francia forradalom hatására a nemesség zöme az uralkodó oldalára sorakozott, s Lipót kísérletet tehetett az elejtett társadalmi reform újra való megindítására.

A jozefinisták balszárnya és a jakobinus szervezkedések

A nagy tervek azonban nem valósulhattak meg: 1792. március 1-én Lipót váratlanul meghalt, s fia, Ferenc trónraléptével a helyzet gyökeresen megváltozott. Ferenc nem volt beavatva apja terveibe (ha valamit tudott is róluk, nem rokonszenvezett velük), önálló elképzelései nem voltak, s kezdettől fogva mindenben a vezető méltóságokra hallgatott. Ezek a legmagasabb arisztokrácia köréből kerültek ki, s az elhunyt uralkodóval ellentétben úgy vélték, hogy a francia forradalommal szemben az egyetlen lehetőség a régi rendszer mellett való merev kitartás. Lipót kezdeményezéseit sorban elejtik: abbamarad a törvények kodifikálása, elutasítják a nem-nemesek országgyűlési képviselőit, sőt a tartományfőnökök utasítást kapnak, hogy a jövőben erre vonatkozó kérévényeket ne fogadjanak el, s Magyarországon a parasztot teljesen odadobják földesurának. Lipót bizalmi embereit sorban menesztik, az általa íratott röpiratokat bevonják, megszigorítják a cenzúrát és eltiltják a külföldi lapok behozatalát. Az egyház hatalma, főként Magyarországon, ismét megnő, az egyetemeket előzönlik a volt jezsuiták, s a protestánsok sérelmei kiújulnak. A belső, éleződő társadalmi ellentétek levezetése céljából felülkerekedik a háborús politika, létrejön a Franciaország elleni első koalíció. Míg Lipót a nem-nemeseket akarta megnyerni, hogy a háborút és a forradalmat elkerülje, Ferenc összefog a nemességgel, hogy háborút indíthasson a forradalom ellen. 1793 elején már mindenki előtt nyilvánvaló volt, hogy a felvilágosult abszolutizmus korának vége van, reakciós és háborús évek következnek. Még 1793-ban visszaállítják a rendőrminisztériumot: fő kötelessége a francia ügynökök ártalmatlanná tétele, a forradalommal rokonszenvezők megfigyelése és megbüntetése. A minisztérium hatásköre egyre növekszik, hovatovább bírósági ügyekben is önállóan jár el, s szinte a legfőbb kormányzati szervvé válik.⁷⁶

eigenen Deputirten seine gerechten Beschwerden vortragen zu dürfen, und ohne Zweifel wird ihm der König diese billige Bitte gewähren." (Ninive. Fortgesetzte Fragmente über die dermaligen politischen Angelegenheiten in Ungarn. 1790. 85. l.)

⁷⁶ Ld. *Wangermann*: From Joseph II., 106. s köv. l.; *Viktor Bibl*: Kaiser Franz, der letzte römisch-deutsche Kaiser. Leipzig—Wien. 1938; *Walter Consuelo Langsam* munkája (Francis the Good. New York. 1949, Franz der Gute. Die Jugend eines Kaisers. Wien—München. 1954) igen nagy levéltári anyag alapján Ferenc neveltetését, ifjúságát ismerteti, igyekezve tompítani a hőse tehetségtelenségére vonatkozó adatokat. A kor nagy kérdéseit különben a szerző észre sem veszi. Magyar viszonylatban teljesen tájékozatlan, fő forrása *Majláth János*, Geschichte der Magyaren (IV. köt. 1852) c. munkája.

És itt most kanyarodjunk vissza a jozefinistákhoz. Egységük és biztonságerzetük tulajdonképpen 1790-nel megszűnt. Számosan közülük — különösen Magyarországon — kiszorultak a politikai életből, mások viszont Lipót bizalmasai közé kerülve, közéleti vagy titkos ügynöki megbízatásban szolgálták az uralkodót. Többnyire kétség és remény közt hányódtak, de általában bíztak Lipótban. A teljes differenciálódás soraikban Ferenc uralkodása alatt indult meg, a franciaországi hadüzenet, XVI. Lajos kivégzése után. A kormánynak az „ancien régime”-be való visszahátrálása egyenként választút elé állította őket, s dönteniök kellett, hogy megtagadják korábbi nézeteiket, vagy szinte törvényen kívül helyezik magukat. Csak kevesen voltak, akik ez utóbbit választva, a növekvő reakció és a francia forradalom hatására radikalizálódnak, az irodalmi ellenzékieskedésből a politikai ellenállásba csapnak át, szembefordulnak az uralkodóval és jakobinussá fejlődnek.

Ahogy ezt Walter Markov meggyőzően bizonyította a Habsburg országok jakobinus mozgalmaival foglalkozó kitűnő tanulmányában, ezeknek a radikalizálódó elemeknek az útja számos azonos vonást mutat fel a Monarchia egész területén. A szabadkőműves szervezetek feloszlátása után a volt jozefinista elégedetlenek lassan egymásra találnak. A nagyobb városokban olvasóköroket szerveznek, klubokat alapítanak — a rendőrség Innsbrucktól Grácig, Budától Kassáig gondosan számontartja és figyeli még jozefinista reformerek, kritizálják az uralkodót, de éppen azért, mert a reformokat tőle várják.⁷⁷ A klubok különben sem jelentenek egységes szervezetet, ahogy a klubtagok fel-fogása közt is nagy különbségek vannak. Egymással politikai vitákat folytatnak, tiltott könyveket, újságokat olvasnak, tevékenységük ezzel lényegében ki is merül. Zömükben értelmiségiek, mindössze mutatóban akad köztük néhány iparos vagy kereskedő, a szélesebb tömegekkel pedig semmi kapcsolatuk nincs.⁷⁸

A Franciaország elleni háborúban elmaradt a várt győzelem, s ez krízist idézett elő a Monarchia életében. 1794 nyarán az elégedetlenség hirtelen megnövekedik, az újoncozást alig tudják végrehajtani, különösen Magyarországon szigorú rendszabályokra van szükség. A hadseregben mindennaposak a szökevények, s míg a császári katonaság és a francia nép fraternizálnak egymással, idehaza tüntető kedvességgel fogadják a francia hadifoglyokat. A forradalom eszméi kezdenek ismertté válni a hadseregben és az itthonmaradottak közt. Ez az a pillanat, amikor a volt jozefinisták baloldali, demokratikus szárnya, a francia forradalom sikerétől is tüzelve, aktívabb politikai ellenállásra szánja el magát. Soraikban megindul a szervezkedés. A kormány, hogy elhiassa a forradalommal

⁷⁷ Roppantul jellemző egy Ferenc császár trónralépésének első hónapjaiban íródott névtelen magyarországi följegyzés, mely az uralkodót kioktatja kötelességeiről. Ilyeneket olvashatunk benne: „Könige sind da, um ihre Nation glücklich zu machen, dies ist ihr einziger Zweck, der Massstab ihrer Macht und des National Gehorsams. Wie könnten sich sonst Millionen entschliessen ihr Schicksal einem ihrer gleichen in die Hände zu liefern. Der König muss herrschen, nach denen ihm vorgeschriebenen Bedingungen. Thut er dies nicht, kann, oder will er nicht die Nation glücklich machen, dann tritt diese in ihre ursprünglichen Rechte zurück, dann denkt sie an ihre erste Pflicht: die Selbsterhaltung.” (OL. Berzeviczy-család kakaslovnúci levéltára, 79. fasc. utólagosan ráírt téves 1799-es évszám alatt)

⁷⁸ Az olvasókörokre és klubokra ld. *Hedwig Voegt*: Die deutsche jakobinische Literatur und Publizistik. 1789—1800. Berlin. 1955. 134. s köv. l.; *Biró Ferenc*: A XVIII. századvégi magyar lesekabinétek történetéhez (Magyar Könyvszemle, 77. évf. 1961. 81. s köv. l.); *Benda*: A magyar jakobinus mozgalom, 44. s köv. l.; *Gerhard Steiner*: Jacobiner und Societät der Wissenschaften (Filológiai Közöny, 1958. 684. s köv. l.); *Boguslaw Leśnodorski*: Les facteurs intellectuels de la formation de la société polonaise moderne au siècle des Lumières (La Pologne au Xe Congrès International des Sciences Historiques à Rome. Varsavia. 1955. 167. s köv. l.).

rokonszenvezőket, elhatározza, hogy kegyetlen ítélettel példát statuál mindenki számára. A rendőrség embere beférkőzik az elégedetlenek közé, s felnagyított jelentései alapján 1794 júliusában előbb Bécsben, majd egy hónap múlva Budán is megindulnak a lefogatások. A jakobinus összeesküvés vádjával törvény elé állítottak elnémitásával azután 1795 tavaszán lezárult az a társadalmi és politikai erjedés, mely a jozefinizmussal indult.

A jakobinus szervezkedésben azonban már hiába keressük a korábbi fejlődésben megnyilvánuló egységet: a nemzeti momentum mindenütt első helyre került. Bár az egyes jakobinus csoportokat kapcsolatok fűzik egymáshoz, szervezkedésük mégis önállóan, a sajátos helyi viszonyokból nő ki és mindvégig azokhoz igazodik. Az egész Monarchiát behálózó központi szervezet, összefogott összeesküvés nincs, s a jakobinus megmozdulások Triestben, Zágrábban, Bécsben, Pest-Budán vagy Krakkóban egyaránt a helyi adottságok hatása alatt formálódnak. Ebből adódnak a közöttük levő különbségek is. Egy azonban általánosan jellemző: a népforrádalom alapfeltétele, a jakobinusok és a nép összefogása sehol sem jön létre.

A lengyelek

A francia hatás talán legközvetlenebbül a lengyelországi részeken érvényesült, egyrészt még a Lesczyński Szaniszlóig visszanyúló közvetlen érintkezések, másrészt a lengyel emigráció révén, 1793—94-ben pedig már azon tény következményeként, hogy a Konvent és Lengyelország ellenségei közösek voltak.⁷⁹ Ugyanakkor az országra nehezedő külső nyomás (a második és a harmadik felosztás közt) tompította a mérsékelték (az 1791-i alkotmány hívei) és a forradalmárok (akik francia példára radikális társadalmi átalakulást kívántak) közti ellentétet. Az 1794-es felkelésben egyes forradalmárok a polgárság és a parasztság bevonásával széles egységtáborra igyekeztek létrehozni, s programjukban a nemzeti és társadalmi követelések együtt jelentkeznek. Az 1794. április 24-én megalapított varsói jakobinus klub statutuma kimondja, hogy tag lehet bárki, származásra és társadalmi rangra való tekintet nélkül, aki támogatja a forradalmi kormányt. Ennek alapján korábban az 1794-es lengyel szabadságharc társadalmi bázisát nagy és zárt egységnek vélték. Bogusław Leśnodorski, aki a kérdést monografikus alaposítással dolgozta fel, részletes vizsgálatban bizonyította, hogy az egység korántsem volt teljes, még a lengyel jakobinusok közt sem.⁸⁰ Ezért is nem tudták végrehajtani a robespierréi programot, a totális polgári forradalmat, melyet nagy részük nem is vállalt. A lengyel jakobinusok, a még csak kialakulóban levő lengyel polgári elemek, politikai és társadalmi törek-

⁷⁹ I.d. La Pologne de l'époque des Lumières au duché de Varsovie (Az Annales historiques de la Révolution française lengyel száma, 1964. juillet—septembre); II. *Rzadkowska*: Stosunek polskiej opinii publicznej do rewolucji francuskiej. Warszawa. 1948; *Bogusław Leśnodorski*: La pensée politique de Rousseau en Pologne (Annales historiques de la Révolution française. 1962. 497. s. köv. l.) és *uő.*: Les jacobins polonais et leurs confrères en Europe. (Academia Polacca di Scienze e Lettere. Biblioteca di Roma. Conferenze, fasc. 22.) Wrocław—Warszawa—Kraków. 1964. A lengyel fejlődéssel csak periferikusan érintkezik *M. M. Strange* kitűnő könyve: Русское общество и французская революция 1789—1794. Moszkva. 1956.

⁸⁰ *Bogusław Leśnodorski*: Die polnischen Jakobiner während des Aufstandes von 1794 (Maximilien Robespierre. 1758—1794. Beiträge zu seinem 200. Geburtstag. Berlin. 1958. 395. s. köv. l. 2. kiad. 1961. 351. s. köv. l.) és *uő.*: Polscy Jakobini. Warszawa. 1960 (részletes francia nyelvű kivonattal). Ld. még *Jan Reychman*: Jakobini węgierscy 2 roku 1794 a insurekceja Kościuszkowska (Kwartalnik Historyczny, 1957. 139. s. köv. l.).

véseiket tekintve nem a harcos sans-culotteok és a polgárság közt foglaltak helyet, mint Franciaországban, hanem a városi kispolgárság és a patrióta nemesség közt, s a vezetést még ezek viszonylatában sem tudták a kezükbe ragadni. A parasztság különben is elmaradott és szervezetlen tömegével pedig alig volt kapcsolatuk. A lengyel forradalmi megmozdulásnak így nemzeti és társadalmi síkon egyaránt el kellett buknia,⁸¹ viszont nem lebecsülendő az a hatás, amit a lengyel események a Monarchia népeire, mindenekelőtt pedig a magyarokra gyakoroltak.

A csehek

Más volt a helyzet Cseh- és Morvaországban. Ez a terület a Monarchia legiparosodottabb része, a jozefinizmus fellegrvára volt. A zömében német polgárság, sőt részben az arisztokrácia egy része is viszonylag korán kapitalista vállalkozásokba kezdett, s az ekkor születő, de magát még nagyon gyöngének érző cseh polgárság, részben a nemzeti ellentétek miatt is az uralkodó és a nemesség felé tájékozódott, s nem is kereste a kapcsolatot a parasztsággal. Ez a cseh kispolgárság gondosan kerülte nemcsak a forradalmat, de az ellenkezés látszatát is, nehogy az udvar megtorlását vonja magára, s azt a keveset is elveszítse, amit elért. A reformtörekvések is fokozatosan az irodalomba húzódtak, a politikában nem jutottak szóhoz. Egyesek eljuthattak a radikális társadalmi átalakulás szükségletének felismeréséhez, de mozgalom nem tudott kialakulni, s a nemzeti és szociális törekvések szintézise nem jött létre, még elméleti formában sem. Ilyen körülmények közt a parasztság szórványos és egymástól elszigetelt megmozdulásai is magukra maradtak, s a kormányt könnyen elfojtotta őket. A kérdés monográfiusa, Květa Mejdičká, úgy találta, hogy a „cseh jakobinus” nevet az egész társadalomból csak a časlavi bankigazgató J. F. Opiz érdemli meg, az egyetlen jozefinista, aki már 1790-ben a forradalom oldalára állt.⁸²

A délszlávok

A csehországinál aránytalanul bonyolultabb volt a fejlődés a délszlávoknál. Nem is adható egységes kép az egymástól gyökeresen különböző tartományokról, mert egészen más volt a társadalmi és politikai helyzet az Ausztriához tartozó szlovéneknél, a Magyarországgal együttélő Horvátországban, a katonai határőrvidéken, a patricius hagyományokból sokmindent átmentett Dalmáciában, vagy a török uralom alatti Boszniában és Szerbiában.

Hogy a francia forradalom eszméi a horvátokhoz és a szlovénekhez korán eljutottak, az már régóta ismert, az újabb kutatások azonban a korai szerb felvilágosodásra is fontos adatokat hoztak. Míg korábban a napóleoni háborúk idejére tették a szerb felvilágosodás első szakaszát,⁸³ ma tudjuk, hogy ez a folya-

⁸¹ *Leśnodorski*: Die polnischen Jakobiner, 2. kiad. 366. l.

⁸² *I.d. Květa Mejdičká*: Čechy a francouzská revoluce. Praha. 1959; *uő.*: Die Jakobiner in der tschechischen öffentlichen Meinung (Maximilien Robespierre, 1. kiad. 423. s. köv. 1., 2. kiad. 381. s. köv. 1. Opiz-ra: 395. s. köv. 1.); *J. Polišenský*: Korespondence moravského osvícence Maxe Lamberga s J. F. Opizem. (Časopis Matice Moravské, 1952. 140. s. köv. 1.); *R. Herbstová*: Korespondence moravského šlechtice J. N. Mittrowského s J. F. Opizem (uo. 1952. 365. s. köv. 1.).

⁸³ *Iovan M. Žujović*: Influence intellectuelle française sur les Serbes. Vannes. 1918. — A napóleoni időkre igen érdekesek a szarajevói egyetem tanára, *Mihail Šamić* által kiadott francia

mat — elsősorban a bánsági és határőrvidéki szerbek közt — már a XVIII. század második felében megindult. Ekkor kezdődött a szerbeknél a korábban kizárólagos keletre tekintés mellett a nyugati orientáció, nem utolsósorban a görög-katolikus egyház hatására. Ez azonban jőideig csak az értelmiségi elitet jellemezte. II. József, majd II. Lipót alatt viszont a Belgiumba vezényelt szerb határőrkatonaság is közvetlen kapcsolatba került a forradalmi Franciaországgal, az uralkodó szigoríttatja is a levélcenzúrát.⁸⁴ 1790-ben, a temesvári szerb nemzeti kongresszuson már megütközött a konzervatív nemesi tábor a forradalmi nacionalistákkal, akiknek a Martinovics-összeesküvésből ismert Jakov Sečanac (Szečanacz) volt a szószólójuk. Ahogy Tököli Száva püspök a nemesek nevében mondta: „nem csinálunk francia módra forradalmat”.⁸⁵

A nemzeti és a szociális törekvések 1790 után a délszláv mozgalmakban is egyre jobban összeforruak. A szlovéneknek ugyan az irodalomba vonul vissza (a szlovén kispolgárság nem akar ujjat húzni az udvarral) s csak Napóleon csapatainak megjelenésekor kap szót a politikában is,⁸⁶ a horvátoknál és a szerbeknél azonban a volt jozefinista értelmiségiekből álló baloldal, részben magyar hatásra is,⁸⁷ egyre radikálisabb hangot üt meg,⁸⁸ hogy 1794-ben mozgalmuk beletorkolljék a magyar jakobinus összeesküvésbe.

Sem a radikalizálódó délszláv értelmiség fejlődése, sem pedig a horvát és szerb jakobinus szervezkedés története nincs még felkutatva. Vaso Bogdanov professzor ugyan monográfiát szentelt a kérdésnek, s rendkívül hasznos, hogy az eddigi eredményeket összefoglalta, különösen Vrhovac, Stratimirović, Delivuk és Sečanac működését illetően, levéltári kutatásokon alapuló új adatot azonban csak keveset hozott, munkájának fő forrása Fraknóinak Martinovics Ignácról írt műve. Fraknói adatait igyekezett „nacionalizálni”, azaz az egész Martinovics-összeesküvésről kimutatni, hogy valójában szerb-horvát nemzeti mozgalom volt.⁸⁹ Pedig, hogy a levéltárak milyen fontos és érdekes adatokat

kouzuli jelentések: *Les voyageurs français en Bosnie à la fin du XVIIIe siècle et au début du XIXe, et le pays tel qu'ils l'ont vu.* Paris. 1960; *uő.*: Francuski izvještaji o Bosni početkom XIX. vijeka (1806—1813). Sarajevo. 1961.

⁸⁴ *Mita Kostić*: Nekolika idejnih odraza francuske revolucije u našem društvu krajem 18 i početkom 19 veka (Zbornik Matice Srpske, serija društvenih nauka 3. köt. 1952. 5. s. köv. 1.); *uő.*: Dositej Obradović u istorijskoj perspektivi XVIII i XIX. veka. Beograd. 1952; *Vassa Tchoubrilovitch*: L'influence de la Révolution française sur l'évolution politique de la Serbie et des autres régions yougoslaves. (Questions actuelles du socialisme. Paris. 1956. No 35. 87. s. köv. 1.); *Markov*: I giacobini, 512. s. köv. 1. és *Venturi*: L'illuminismo nel settecento Europeo, 133. l.

⁸⁵ *Kostić*: Nekoliko idejnih odraza, 9. l.

⁸⁶ *M. Remeš*: Abbé Martin Kuralt (Zbornik Matice Slovenske, XIV. köt. 1912). *Fran Zwitter*: Illyrisme et sentiment yougoslave (Le Monde Slave, 1933. II. köt. 56. s. köv. 1.).

⁸⁷ *Kostić*: Nekoliko idejnih odraza. 7. l.

⁸⁸ 1794 augusztusában kelt az a névtelen memorandum, mely miután áttekintette a szerb nép helyzetét a magyar és osztrák elnyomás alatt, kiadja a függetlenség jelszavát, hozzáfűzvé: reméli, a francia republikánusok nem hagyják őket cserben. *Fran Zwitter*: Mémoire d'un Serbe de Vienne sur la situation des Serbes de la Hongrie, 4 fructidor an II. Le Monde Slave. 1933. II. köt. 124. s. köv. 1. — *Markov* a memorandum szerzőjét Sečanacban sejteti: I giacobini, 514. l. 92. jegyz. — Jellemző a hangulatra, hogy egy 1795. február 14-én kelt, fölтанútól származó bizalmas jelentés szerint Joanović újvidéki gör. keleti püspök társaságban ezt mondotta: Nemesiséget akart családjának szerezni, de aztán barátai figyelmeztették, hogy nem érdemes, mert úgyis rövid időn belül „a francia szisztéma szerint fogunk kormányoztatni”. Staatsarchiv, Wien. Vertrauliche Akten 35. (régí 53.) fasc. ad B. No 72. köteg.

⁸⁹ *Vaso Bogdanov*: Hrvatska revolucionarna pjesma iz godine 1794 i učešće Hrvata i Srba u zavjeri Martinovićevih jakobinaca. (Starine. Knjiga 46. Zagreb. 1956. 331—448. l.), és ugyanennek bővített 2. kiadása: Jakobinska zavjera Ignjata Martinovića. Zagreb. 1960. Bogdanov szerint Martinovics. Hajnóczy és Laczkovics egyaránt horvát volt, ahogy végső fokon az egész

rejtjenek, azt Josip Kralj kutyevói uradalmi prefektus életére, a jakobinus mozgalom keretében végzett szervező tevékenységére végzett kutatások is mutatják,⁹⁰ — nyilván ugyanilyen hasznos volna a többi jakobinus, Šoštarić, Delivuk vagy főleg Sečanac működésének a felderítése. Vrhovac püspök jakobinus kapcsolatainak nyomon követése sem látszanék érdektelennek.⁹¹ Szeli Istvánnak, az újvidéki egyetem docensének az 1794-es horvát forradalmi vers keletkezéséről írt alapos tanulmánya pedig⁹² egy ennél is fontosabb problémára hívja fel a figyelmet: a délszláv jakobinusoknak a parasztsággal való kapcsolataira. „Míg Pesten és Budán, a szervezkedés központjában a forradalmi eszmék, a kátékban kifejezett ideológia szinte kizárólagosan az értelmiségi klubokban, kávéházi asztaloknál, a működésükben erősen korlátozott szabadkőművesek és jozefinisták, esetleg a köznemesség haladó köreiben terjedtek — írja tanulmányában —, addig Horvátországban a mozgalom a parasztság felé fordul, s a városok fejletlen polgársága helyett a falvak és kamarabirtokok jobbágyságában keresi a maga természetes szövetségesét.”⁹³ Ez így, ilyen kategórikus megfogalmazásban talán túlzás, legalább is a jakobinusok sem lengyel, sem magyar, sem osztrák viszonylatban nem jutottak el a parasztsággal való együttműködésig, bár közöttük is voltak, akik a parasztban látták a „természetes szövetségest”. A kérdés mindenképpen részletes vizsgálatot érdemelne.

A románok

A románokra a felvilágosodás áramlata elsősorban az erdélyi unionált egyházon át hatott, — a francia forradalom eszméi azonban részben Magyarországon és Erdélyen, részben pedig Lengyelországon át érkeztek Moldvába és Havasalföldre.⁹⁴ Szerbia a Porta uralma alatt volt, s ez mérhetetlenül lelassította fejlődését, a török vazallus román fejedelemségek sokban önálló politikát folytathattak, s így jobban bekapcsolódtak az európai fejlődés vérkeringésébe. 1793-

mozgalomban horvát népi megmozdulást lát. Ld. *Jaroslav Šidak* ismertetését a 2. kiadásról (Jugoslovenski Istorijski Časopis, 1963. 84. s. köv. l.), amelyben kimutatja, hogy Bogdanov nacionalista elfogultságból torzít, hamisan értelmez, a legújabb magyar irodalmat nem használja fel, s korábbi ismereteinket alig viszi előbbre.

⁹⁰ *Igor Karaman*: Komorski zemljišni posjed u Hrvatskoj i „jakobinac” Josip Kralj (Radovi. Odsjek a za povijest Filozofskog fakulteta, Zagreb, Sveska br. 3, 1960).

⁹¹ Magyar Jakobinusok Iratai. II. köt. 277. s. köv. l.

⁹² *Szeli István*: „A francziák ellen magyarok s horvátok, ti véres fegyverrel miért indulnátok.” (Híd. Újvidék. 1963. 158. s. köv. l.) Ld. még *Benda K.* — *Hadrovics L.*: Kroatisches Freiheitsgedicht aus dem Jahre 1794 (Studia Slavica. Budapest. 1957. 381. s. köv. l.).

⁹³ *Szeli*: i. m. 171. l.

⁹⁴ Az alábbiakra ld. elsősorban *Germaine Lebel*: La France et les principautés Danubiennes. Du XVIe siècle à la chute de Napoléon 1er. Paris. 1955 (Publications de la Faculté des Lettres d'Alger), főleg 69. s. köv. l.; ld. még *D. Popovici*: La littérature roumaine à l'époque des lumières. Sibiu. 1945, és *Hans Petri*: Das Fürstentum Moldau im Blickfeld der Südosteuropapolitik Napoleons des ersten (Ostdeutsche Wissenschaft. VI. köt. 1959. 171. s. köv. l.). — Megemlítjük, hogy a legújabb román történetírás ezt az egész korszakot a középkorhoz sorolja a román nép fejlődésében, ezzel mintegy kinyilvánítva, hogy a felvilágosodásnak náluk jelentősége nem volt. Emellett a mai Románia területét a múltban is egy nem létező román fejlődés egységében szemlélik, aminek következményeként Erdélyben is a XIX. századig hozzák fel a középkor határát. Ennek a teljesen történetietlen szemléletnek az eredménye, hogy nemcsak Mikes Kelemen és Bod Péter, hanem Hermányi Dienes és Benkő Sámuel is mint „középkori krónikások” jelennek meg az olvasó előtt. (Ld. Repertoriul manuscriselor de cronici interne, sec. XV—XVIII. Privind istoria României. Szerk.: *I. Crăciun* és *A. Ilieș*. Hely nélkül. 1963. Cronicile Medievale ale României, I. köt.)

ban Lengyelország második felosztása után számos lengyel menekült érkezett főleg Bukarestbe, ezek voltak a francia forradalom első lelkes ágensei. A következő évben Franciaország felújította hagyományos baráti kapcsolatait a Portával, s 1795-ben francia ügynökök, sőt állandó konzulok kerültek Jászvásárra (Jassi) és Bukarestbe is, akik körül hamarosan kialakult a francia köztársasággal rokonszenvezők politikai köre. Cadot de Lille 1794-ben már ezt jelentette Jászvásárról: „Egész sor bojárta találtam itt, akik a mi forradalmunk mellett nyilatkoztak, és sokan vannak, akik hasonlóan éreznek, de nem mernek szólni.”⁹⁵ Ugyanebben az időben a bukaresti osztrák ügyvivő is arról panaszkodik, hogy a havasalföldi előkelők nyíltan a franciákkal rokonszenveznek, sőt maga a fejedelem is. 1794-ben a cári udvar kifogást is emel a moldvai fejedelemnél, mert franciabarát, „jakobinus levelezgetést folytató” orosz állampolgároknak menedékhelyet ad. Kutuzov generális kérésére le is fognak és kiszolgáltatnak egy orosz kereskedőt.⁹⁶

A moldvai és havasalföldi bojártság részéről megnyilvánuló politikai rokonszenven korántsem jelentette persze a francia forradalom társadalmi vívmányainak az igenlését. Polgárság nem volt, a jobbágyok pedig olyan elnyomás alatt éltek, szegényen és tudatlanul, hogy hozzájuk a francia események híre el sem jutott. Eljutott viszont a más társadalmi viszonyok közt élő erdélyi román parasztokhoz, akikben — hasonlóan erdélyi magyar sorstársaikhoz — nem politikai, hanem szociális váradalmakat váltott ki: a franciáktól várták sorsuk jobbrafordulását. „Vágnak olyan oláhok, és ez nem mese — írta Baresay Ábrahám 1793-ban —, [akik] a francia revolúciót könyv nélkül tudják és még másoknak is explicálják.”⁹⁷ Ezek a „magyarázók”, mivel a román polgárság és világi értelmiség még csak csirázóban volt, elsősorban a pópák közül kerültek ki, közülük többeket bíróság elé is állítottak agitációs tevékenységért.⁹⁸

Az erdélyi román jobbágyok, magukra hagyatva, önerejükből azonban legföljebb egy újabb parasztfölkelést támaszthattak volna, ebben az esetben pedig a hivatalos hatalommal és a társadalommal ugyanúgy szemben találták volna magukat, mint a Hóra—Kloska zendüléskor. Az erdélyi magyar értelmiség, a nemesség vagy a különben gyöngye polgárság szövetségét megnyerni, eleve reménytelen volt. Így azután a román társadalom sajátos helyzeténél fogva a nemzeti és a szociális törekvések nem találkozhattak egymással, ezért sem az erdélyi, sem a fejedelemségbeli románoknál nem is jött létre jakobinusnak nevezhető megmozdulás.

Osztrák-németek

Egészen más okból, de a birodalom osztrák-német tartományaiban sem bontakozhatott ki teljes erejével a jakobinus mozgalom. Az osztrák nemesség

⁹⁵ N. Iorga: *La Révolution française et le Sud-Est de l'Europe*. Bucarest. 1934. 16. l. — A francia ágensek balkáni tevékenységére érdekes adatokat találhatunk Raffay Antal jelentésében, 1794. aug. 6. Zágráb: Staatsarchiv, Wien. Kaiser Franz Akten 149. fasc. 539—540. fol.

⁹⁶ Documente privitoare la istoria Românilor colecția *Eudoxiu de Hurmuzaki*. Vol. XIX/1. București. 1922. 703. és 750. s. köv. I. és Supplement I. vol. II. București. 1885. 112. s. köv. I.

⁹⁷ 1793. júl. 5.: Irodalomtört. Közl. 37. köt. 1937, 64. l.

⁹⁸ 1798 májusában Bihar megye jelentette, hogy egy Glegor nevű görög-keleti pap ezt mondta hívei előtt: „Est jam Gallicus mundus, utinam Deus ad has quoque partes Gallos adferret.” (O. L. Vertrauliche Akten 52. fasc. 69. csomó.) Ld. még *Sabău*: *Probleme influenței*, 172. s. köv. I. Az erdélyi román értelmiség jozefinizmuskori kezdeteire érdekes adatokat hoz *Cornelia C. Bodea*: *Preocupări economice și culturale în literatura Transilvană dintre anii 1786—1830*. (Studii. Revista de istorie. București, 1956. IX. köt. 1. sz. 87. s. köv. I.)

haszonélvezője volt a más országokra kiterjedő Habsburg-hegemóniának, ahogy a bécsi polgárság is csak hasznát látta a merkantil politikának és az örökös tartományok érdekeit szem előtt tartó vámrendelkezéseknek. A szabad parasztok is előnyös helyzetben voltak a Monarchia más tartományaihoz viszonyítva, és ezen a lényegyet tekintve a józsefi rendeletek visszavonása sem változtatott. Mindez közrejátszott abban, hogy a francia forradalom eszméi a társadalom szélesebb rétegeit nem mozgatták meg.⁹⁹ Ugyanakkor értelmiségi körökben a visszhang komoly volt. A történetírás hosszú időn keresztül lebecsülte az osztrák értelmiségiek körében Ferenc trónra lépte után egyre erősödő demokratikus mozgolódást,¹⁰⁰ s felkutatásukra nem fordított gondot. Bár az újabb munkák egyre élesebben mutatnak rá az „osztrák jakobinusok” mozgalmának jelentőségére, a mozgalmat ma is csak felületesen ismerjük.¹⁰¹

Elsősorban az egyetemi városokban — Innsbruck, Grác és főleg Bécs — az értelmiségiek klubokat, köröket alakítanak, ahol politikai kérdésekről vitatkoznak, a francia forradalom lapját, a *Moniteur*t olvassák és forradalmi röpiratokat másolgatnak. A klubok egymástól függetlenül működnek, közöttük nincs kapcsolat. Bécsben három ilyen értelmiségi körről is tudunk, az egyik Riedel báró, a másik Wollstein professzor, a harmadik a költő Blumauer személye körül csoportosul. Míg a vidéki klubok elsősorban a polgári értelmiség gyülekező helyei, a bécsiekben magasrangú hivatalnokokkal, sőt arisztokratákkal is találkozunk. Elképzeléseik ennek megfelelően nem egységesek, s csak néhányan vannak köztük, akik a szó francia értelmében jakobinusnak mondhatók.¹⁰²

A szervezkedés a belső és külső események indítására 1793-ban vetődik fel először a bécsi demokraták körében. Vezéregyéniségük, Riedel báró, Ferenc király egykori nevelője, kidolgozza az új alkotmányt, a forradalmi átállást elindító felhívást, — Hebenstreit főhadnagy pedig harcokosi találmányával akarja az akció sikerét biztosítani. De valamennyien érzik, hogy egy ilyen nagy

⁹⁹ Ezt az osztrák jakobinusok egyik későbbi vezéralakja, Hebenstreit is felismerte részben. Ld. *Wangermann*: From Joseph II., 139. l.

¹⁰⁰ Az első, aki jelentőségét felismerte, *Valjavec* volt (*Die Entstehung der politischen Strömungen*, 192. l. 46. jegyz.).

¹⁰¹ Az osztrák jakobinus mozgalom története mai napig megíratlan. *Leo Stern* professzor összefoglalása: *Zum Prozess gegen die österreichische „Jakobiner-Verschwörung“* (Maximilien Robespierre, I. kiad. 473. s. köv. l., II. kiad. 435. s. köv. l.) a mozgalomra néhány általános utalást tartalmaz csupán, ahogy a hallei egyetemen tartott előadása sem megy túl az általánosságokon: *Die „Jakobiner-Verschwörung“ in Österreich 1794.* (*Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin Luther-Universität. Halle—Wittenberg*, X. köt. 1961. 1295. s. köv. l.); az értelmiségiek balra tolódására, a stájerországi, innsbrucki, valamint bécsi klubok tevékenységére teljesen új adatokat hoz *Wangermann*, i. m. 133. s. köv. l., a Konventtel érintkezésbe lépő szervezkedésre *Silagi*: *Jakobiner*, 177. s. köv. l., a mozgalom történetének egészét azonban egyikük sem dolgozta fel. *Andreas von Riedel* alkotmánytervét és más, a jakobinus szervezkedéssel kapcsolatos iratát kiadta *Valjavec*: *Die Entstehung der politischen Strömungen*, 454. s. köv. l. Vö. még *Markov*: *I giacobini*, 517. s. köv. l. — Az osztrák mozgalom megértéséhez szempontok meríthetők a délnémetországi jakobinus mozgalom újabb irodalmából. Már *Valjavec* azt állapította meg, hogy különösen Thermidor 9-e előtt Dél- és Nyugat-Németországban sokan voltak, akik magukat republikánusoknak vallották (i. m. 201. s. köv. l.). A német nyelvterület demokratái egymással érintkezésben voltak, ez a magyarázata, hogy Riedel „Aufruf an alle Deutsche” c. forradalmi kiáltványára Berlintől Drezdáig és Braunschweigig elterjedt (uo. 200. l.). A dél-német jakobinus szervezkedésről legújabban *Heinrich Scheel* írt nagy anyagot közreadó, de ítéleteiben hamis aktualizálással, napipolitikai jelszavakat érvényesítő munkát: *Süddeutsche Jakobiner. Klassenkämpfe und republikanische Bestrebungen im deutschen Süden, Ende des 18. Jahrhunderts* (*Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Schriften des Instituts für Geschichte. Reihe I. Bd. 13*). Berlin. 1962. Ld. még: *Claus Träger*: *Mainz zwischen Rot und Schwarz. Die Mainzer Revolution 1792—1793 in Schriften, Reden und Briefen*. Berlin. 1963.

¹⁰² Ld. *Wangermann*: i. m. 134. s. köv. l.

vállalkozásra kevesen vannak. Jutz ügyvéd 1794 tavaszán meg is mondja: a forradalom megvalósítása még nem időszerű. Mások azonban bíznak a szervezés sikerében. Propagandát kezdenek az egyetemi hallgatók közt — a megnyertek ünnepélyesen a „jakobinus esküt” is leteszik, — s Hebenstreit javaslatot tesz, hogy indítsák el az agitációs munkát a kocsmákban, a munkások és napszámosok megnyerésére. Közben a Hebenstreit-féle harekocsi tervét Soltyk gróf támogatásával 1794 májusában kiküldik Párizsba, megbízottaik Carnot-val tárgyalnak, — a Konvent azonban semmi hajlandóságot sem mutat a minden realitást nélkülöző terv támogatására, sőt, a következőkben osztrák kémeket gyanítva, egyidőre fogságra is vetik őket. Közben pedig 1794 júliusában a bécsi rendőrség felgöngyöli a szervezkedést és tagjait bíróság elé állítja.¹⁰³

Az osztrák demokraták teljesen magukra maradtak. A nemesség szorosan az udvar mellé zárkózott, a parasztsággal, a bécsi munkásokkal pedig ők sem tudták megtalálni a kapcsolatot. Hebenstreit elképzelése, hogy 2500 beszervezett, elszánt emberrel egy éjszaka megdönti a hatalmat,¹⁰⁴ már ott elakadt, hogy a mozgalom mindössze néhány tucat értelmiségit mondhatott magáénak, akik legtöbbször a kellő elszántság is hiányzott, s akik nem is kívántak túlmenni a politikai dohogáson.

A magyar jakobinus mozgalom

Ha mindeddig többnyire azt kellett megállapítanunk, hogy az 1790-es társadalmi mozgalmakat illetően még az alapvető kutatásokat sem végezték el, Magyarország esetében joggal hivatkozhatunk rá, hogy az első lépés „A Magyar Jakobinusok Iratai”-nak közreadásával megtörtént. Annál érdekesebb és tanulmányosabb lesz most már számunkra az azóta megjelent irodalom rövid átvétele,¹⁰⁵ hogy adataik és eredményeik tükrében ellenőrizzük az okmánytár bevezetésében a mozgalomról írt tanulmányt, helyreigazítva annak tévedéseit és kiegészítve az általa rajzolt képet.¹⁰⁶

¹⁰³ Ld. *Silagi*: Jakobiner, 177. s. köv. l.

¹⁰⁴ *Silagi*: i. m. 182. l.

¹⁰⁵ Azokat a tanulmányokat, amelyek adataikban vagy szemléletükben érdemlegesen újat nem hoznak, csak a teljesség kedvéért említjük meg itt jegyzetben. Tárgyánál fogva első *Sugár Péter* (Peter F. Sugar) professzor tanulmánya, mely a magyar felvilágosodás történetét tekinti át a jakobinus mozgalom elfojtásáig. (The Influence of the Enlightenment and the French Revolution in Eighteenth Century Hungary. Journal of Central European Affairs, XVII. köt. 1958. 331. s. köv. l. Ld. róla: *Silagi*: Jakobiner, 13. l. és Századok, 95. köt. 1961. 421. s. köv. l.). *Eszlár Károly* (Charles d'Eszlár) a magyar jakobinus mozgalomról írt tudatlanságában és tájékozatlanságában megdöbbentő tanulmányt (Les Jacobins hongrois et leurs conceptions juridico-politiques. Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine. Paris. VII. köt. 1960. 291. s. köv. l.), mely többek közt megrója a magyar történetírást, hogy Fraknoi óta nem foglalkozott a kérdéssel. Fraknoiból kiírt adatait különben a bécsi levéltárból idézi, mert nem tudja, hogy azokat még az 1920-as években átadták Budapestre. Forrásai közt Jókai regényt is találunk. (A cikk értékelésére ld. *Markov*: I giacobini, 495. l. 4. jegyz. és *Silagi*: Jakobiner, 13. l.). *Fodor Henrik* számos „tanulmányban” foglalkozott a magyar jakobinusokkal, de ahogy Szilágyi Dénes írja, munkáinak „egy es momentumai azt a kételyt ébresztik az olvasóban, hogy szerzőjük nem gondolta komolyan amit mond” (*Silagi*: i. h.). A Fodorral való érdembeli foglalkozás alól különben is fölment bennünket, hogy külön cikket szenteltünk „eredményeinek” (A kőszegi jakobinusok. Századok, 93. köt. 1959. 534. s. köv. l.). *Bödy Pál* (Paul Bödy): The Hungarian Jacobin Conspiracy of 1794—95 (Journal of Central European Affairs, XXII. köt. 1962, 3. s. köv. l.) c. cikke *Benda Kálmán*: A magyar jakobinus mozgalom c. tanulmányának egyszerű parafrázisa.

¹⁰⁶ Annak illusztrálására, hogy a történelmi kutatás által ténszerűen tisztázott dolgok esetében is milyen szívósan, sőt öntudatosan tovább élnek a tévedések, csak egy példát említek,

A magyar mozgalom háttéréből Walter Markov (e sorok írójának tanulmányával lényegében megegyezve) elsősorban azokat a mélyreható politikai és társadalmi ellentéteket emeli ki, amelyek arra készítették egy kis csoport magyar (és nem magyar) értelmiségit, hogy nemzeti-polgári államot próbáljanak létrehozni.¹⁰⁷ A nemesség, mondja Markov, egységesen szembefordult II. Józseffel, egyesek, hogy megakadályozzák a magyar nép osztrák érdekekért történő feláldozását, mások, a többség, hogy megvédjék osztálykiváltságait. Az uralkodó így a rendiséggel való összeütközésében egy nemzeti szervezkedéssel találja magát szemben. A francia forradalom teljes harci készültségben éri a fő- és a köznemességet, s míg a reakció az udvarhoz csatlakozik, a patrióták úgy érzik, itt az idő a Habsburg-uralommal való leszámolásra. A parasztság, mely maga is erősen megérezte a feudális rendszer ingadozását, telve volt nyugtalansággal és várakozással. Felkelés esetén az ő részvételével is lehetett számolni. A városi polgárság, a modern képzésű hivatalnokréteg, mindenekelőtt pedig a sem származásra, sem nemzetiségre, sem vallásra nem egységes értelmiség, kész volt a patriótákkal szövetségben az udvar ellen fordulni, hogy a reakciós rendszert kivesse sarkaiból. Szövetségük alapja lényegében a Ferenc elleni gyűlés volt. Az így létrejött „jakobinus összeesküvés” a titkos társaságok és a káték kettőségein keresztül is tükrözte a mozgalmon belüli különbségeket. A paraszti tömegekkel a magyar jakobinusoknak sem volt kapcsolatuk, hiába hangsúlyozta maga Martinovics is „a néppel együtt” politika fontosságát. Mégis a magyar mozgalom, „kedvezőtlen kezdeti feltételei mellett is, a tettekész haladó szellemek leg-szélesebb szövetségét valósította meg Európának ezen a részén”.

Markov tehát az 1790-nel induló társadalmi és politikai helyzetből bontakoztatja ki a magyar jakobinus mozgalmat, kezdettől fogva szemben az uralkodóval. Ebből a szempontból egybemossa a Lipót és Ferenc uralkodása közt kétségtelenül fennálló erős különbségeket, s a politika reakcióba fordulását 1790-től számítja, mondván, hogy ha az egykorúak zömét meg is tévesztette az uralkodó machiavellista ügyeskedése, voltak már akkor is, akik felismerték: „szégyenletesen és gyalázatosan becsaptak bennünket”.¹⁰⁸

Szögösen ellentétes mindezzel Szilágyi Dénes álláspontja és eredménye.¹⁰⁹ Markovval szemben, aki a fejlődés általános vonalait nézi a Monarchia egészének viszonylataiban, Szilágyi (könyve mást sejtető címe ellenére is) lényegében Magyarországgal és mindenek előtt Martinovics életével foglalkozik, részletes levéltári kutatásokban tisztázva nem egy eddig homályos kérdést. Ebben a vonatkozásban a Magyar Jakobinusok Iratai jegyzeteinek és bevezetésének ada-

Waldapfel Józsefnek egyébként bizonyára értékes munkáját: Magyar irodalom a felvilágosodás korában (Harmadik, javított kiadás, Bpest. 1963). Ez a munka a 99—109. lapokon a magyar jakobinus mozgalom íróival foglalkozik, s egy marokra való, rég feledésbe merültnék hitt elemi tévedést köt csokorba. (Batsányi országos parasztforradalmat akart, Martinovics a párizsi konventtől kapta a megbízást, Martinovics különben minorita szerzetes volt, Laczkovics kamarai tisztviselő, Hajnóczy elfogatásakor Széchényi Ferenc titkára. Őz Pál a mozgalom legfiatalabb tagja, aki „Szent István nevében írt levélben leleplezte az egyház népbutítását”, stb. stb.) A 107. lapon a jegyzet büszkén arra hivatkozik, hogy a szerző csak a forrásoknak hitt. Mivel azonban az, hogy „javított kiadás”, fejezetünk esetében csak azt jelenti, hogy az 1954-es szövegből a szerző egy Rákosi Mátyás idézetet elhagyott, különben minden maradt szó szerinti azonosan, — nyilvánvaló, hogy az 1957-ben hozzáférhetővé vált forrásokat nem használta. Egy lehetséges marad: forrásokon nem az egykorú iratokat kell értünk.

¹⁰⁷ *Markov*: I giacobini, 515. s köv. l.

¹⁰⁸ *Uo.* 502. l.

¹⁰⁹ *Szilágyi*: Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis, és *uő.*: Jakobiner.

taik is több helyen javítja, illetve kiegészíti, elsősorban Martinovics életére, részben az e sorok írója számára akkor hozzáférhetetlen bécsi levéltár alapján.¹¹⁰

Szilágyi a magyar „jakobinus” összeesküvés gyökereit nem a jozefinista értelmiségben, az 1792 után mind erősebben balra tolódó demokratákban, nem is a magyar társadalomban találja meg, hanem az uralkodóban. Az 1794-es „jakobinus” program első megfogalmazója szerinte a császár, II. Lipót volt, halála után azonban az általa kezdeményezett reformtörekvések csak az új uralkodó, Ferenc és rendszere elleni összeesküvés formájában remélhettek megvalósulást. Martinovics forradalmi iratait elemézve — mondja Szilágyi — II. Lipót elképzeléseivel találkozunk, ezek adják a „jakobinus” „elgondolások gerincét. Végső fokon tehát a magyar jakobinus mozgalom nem más mint a II. Lipót által javított jozefinizmus illegálitásba szorult változata.¹¹¹ Ennek megfelelően Szilágyi kétségbe vonja, hogy Martinovics mellett — akinek viszont Lipót volt az ideológiai forrása — a mozgalom céljainak kialakításában másnak is szerepe lett volna. Hajnóczy eszméinek előtérbe, sőt bizonyos fokig központba állítása — szerinte — „szellemes konstrukció” csupán, abból a célból, hogy megpróbálja áthidalni azt az űrt, ami a források adatai és a pártszempontok által megkövetelt alulról való kezdeményezés elmélete közt van. De ugyanúgy konstrukció arról beszélni — mondja —, hogy 1792—93-ban, Martinovics szervezködésének előtt Magyarországon az elégedetlenségnek valamilyen mozgalma lett volna, amely Hajnóczy elképzelései körül alakult volna ki. Az országban 1794-ben különben is viszonylag nyugalom volt; a rendőrbeszúgók beszélnek ugyan részleges vagy helyenkint általános elégedetlenségről, sőt forrongó hangulatról is, ezeket a jelenségeket azonban nem fogadhatjuk el szavahihető tanúknak.¹¹²

Feladatunkat most elsősorban a legújabb kutatások ismertetésében látjuk, — mégis röviden rá kell mutatnunk arra, amiben Szilágyival nem érthetünk egyet. Azt, hogy a Martinovics által megindított szervezkedés előtt a magyar elégedetlenség közt alapszabállyal, megszabott keretek közt működő szervezet működött volna, e sorok írója sem mondta. Azt viszont, hogy Ferenc uralmával (persze más-más szempontból) a patrióta nemesség és a demokratikus értelmiség egyre elégedetlenebb volt, s hogy ez az elégedetlenség 1793—94 fordulóján az ország különböző részein nagyjából azonos módon és tartalommal jelentkezett, hogy ezek a jelenségek a kormányzatot egyre jobban aggasztották, — ezt az adatok egybehangzóan tanúsítják. Ez a Zemléntől Zaláig és Gömörtől Biharig

¹¹⁰ Így bebizonyította, hogy Martinovics nem járt Nyugat-Európában, s mindaz amit ezzel kapcsolatban később mond, hazugság (Jakobiner, 72. s köv. l.), tisztázta Martinovics Hessen-Homburg-i akadémiai tagságának kérdését (uo. 76. s köv. l.), rendőrágenszi működésének egyes részleteit (Aktienstücke zur Geschichte des Ignaz von Martinovics. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. 15. köt. 1962. 246. s köv. l. — Martinovics 1793 tavaszi bántási és erdélyi útjáról küldött bizalmas jelentései) stb., stb.

¹¹¹ „Die Entwürfe, die zuletzt in die Verschwörung der ungarischen Jakobiner mündeten: waren in ihren wesentlichen Zügen ein Zerrbild der vom verstorbenen Kaiser ausgegangenen Richtlinien.” (Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis, VI. l.)

¹¹² I. d. Jakobiner, 13. és 184. l., majd pedig az Iratokról írt ismertetésben: Südostforschungen, 1964. 334. s köv. l. Ebben a vonatkozásban érveit bizonyos fokig *Carlo Francovich* is elfogadta az Iratokról írt recenziójában (Rivista Storica Italiana, 1964. 211. s köv. l.). Ugyanakkor, még korábban, e sorok írójának felfogását tette magáévá *Walter Markov* (Deutsche Literaturzeitung, 1958. Heft 10. Oktober és Annales Historiques de la Révolution française, 1957. 178. s köv. és 1958. 77. s köv. l.), *R. R. Palmer* (Journal of Central European Affairs, XX. köt. 1961. 423. s köv. l. Függelékben közli a Reformátorok Társasága és a Szabadság és Egyenlőség Társasága kátéjának angol fordítását.) — A magyarországi elégedetlenségre különben érdekes adatokat tartalmaz Zombori Mihály jelentése, 1793. nov. 30. Debrecen: Staatsarchiv, Wien. Kaiser Franz Akten 151. (régí 154.) fasc. 215—216. fol.

nagyjából egységes megnyilatkozási forma nem lehetett véletlen, — a tanulmányban ezért beszéltünk mozgalomról, a társadalomban az érdekezésség, az azonos gondolkozás révén egymásrataláltak spontán mozgalmáról. Lehetséges, hogy a tanulmány eltúlozta ennek a mozgalomnak a jelentőségét és arányait, ahogy az elégedetlenségről és forradalmi hangulatról szóló híreket is, lehet, hogy az értelmiségiek szerepét túlbecsülte a patrióta köz- és főnemesség ellenzékiiségének rovására¹¹³ (nem ártana mindezt az egyes megyei levéltárak tükrében tájunkint is megvizsgálni) —, de a mozgalom (hangsúlyozzuk: spontán és nem szervezett alapon) mindenképpen megvolt. Mivel pedig az, nem utolsó sorban éppen Szilágyi munkája alapján is nyilvánvaló, hogy ennek az udvarral szembenálló, és már 1792 legelején alakuló társadalmi erjedésnek Martinovics nem lehetett az ideológusa, a kutató szeme önkénytelenül is Hajnóczy felé fordul, akinek 1790-es, sőt azt megelőző tevékenysége országosan is nevet szerzett, s akinek egyre radikálisabb társadalmi és politikai nézeteire, valamint az egész országra kiterjedő baráti kapcsolataira egyaránt számos adat áll rendelkezésünkre.

Ami mostmár azt illeti, hogy a magyar jakobinusok vezére, Martinovics Ignác, lényegében II. Lipót reformprogramját tette mozgalma gerincévé, s a meghalt császár elgondolásait akarta megváltozott politikai körülmények közt egy uralkodóellenes összeesküvéssel megvalósítani,¹¹⁴ ehhez a következőket fűznék hozzá. Igaz, hogy Martinovics, ahogy a magyar jakobinusok megdegyike, a jozefinizmus gondolatköréből indult el, s hogy valamennyijük fejlődésében fontos állomás volt a lipóti reformizmus iskolája. De ugyanakkor az sem tagadható, hogy az aulikus reformizmusból Martinovics és néhány társa eljutottak a jakobinizmusig. A forradalmi kátében ezt olvassuk: „Mit kell tehát eselekedni a népnek, hogy a bankeruttát elkerülje? Azt, amit Franciaország eselekedett, t. i. el kell törölni a királyságot és egy demokratikus respublikát felállítani.”¹¹⁵ Ez már nem a józsefi program, ez már forradalom jakobinus módra. A magyar jakobinus összeesküvőkben, akik amellet, hogy az egész ország számára politikai önállóságot követeltek, az egyenlőség és testvériség jegyében a magyar nép társadalmi problémáit is gyökeresen meg akarták oldani, úgy véljük igazságtalanság volna, csak a lipóti reformizmus esődbe jutott epigonjait látni, s törekvéseik forradalmi jellegét tagadni.

Mindezek a kérdések fokozottan utalnak magyar viszonylatban is a további kutatások fontosságára. Fel kellene mérni az egyes történelmi tájak,

¹¹³ Bizonyos fokig ez a véleménye *Kecskeméti Károlynak*, aki egy kitűnő összefoglalóáttekintést írt a magyar Jakobinus mozgalomról. (*Charles Kecskeméti: Les jacobins hongrois. 1794—1795. Actes du quatre-vingt-septième congrès national des sociétés savantes. Poitiers. 1962. Section d'histoire moderne et contemporaine. Paris. 1963. 335. s. köv. 1.*) Kecskeméti meggyőzően bizonyítja, hogy a magyar jakobinus mozgalomban népesebb és erősebb volt a patrióta nemeseiket magába foglaló Reformátorok Társasága, mint a jakobinusoké, s hogy az arisztokrácia egy részében is éltek a Habsburg-ellenes hagyományok, ami különösen aggasztotta a kormányt. — Ebben a vonatkozásban, véleményünk szerint, elsősorban Orczy László, továbbá Festetics György magatartását és kapcsolatait kellene tisztázni egy-egy biográfia keretében.

¹¹⁴ „Im Komplott der ungarischen Jakobiner haben wir es weit mehr mit einem Ereigniss im Rahmen der Wiener Kabinettspolitik zu tun, als mit einer Angelegenheit des weiteren Feldes sozialer oder nationaler Kräfte in der Monarchie.” *Silagi: Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis, V. 1.* — Ugyanezt a véleményt fejezte ki, Szilágyitól függetlenül, legutóbb az újvidéki egyetem tanára, *Sinkó Ervin* is: *Magyar Irodalom. Tanulmányok. I. köt. (Novi Sad. 1963) c. könyvében, Kazinczy Ferenc pályájával kapcsolatban, „Az illegálisba szorított jozefinisták” (176. s. köv. 1.) fejezetcím alatt. Míg azonban Szilágyi II. Lipótot teszi a központba, Sinkó II. József reformjaiból vezeti le a mozgalmat.*

¹¹⁵ A Magyar Jakobinusok Iratai, I. köt. 1031. l. Martinovics személyének megítélésére ld. *Markov: I. jacobini* 519. s. köv. 1.

megyék ez időbeli társadalmi rétegződését, mozgását, az egyes osztályok és rétegek helyzetét és törekvéseit. Ebben a munkában különös gondot kellene fordítani a paraszti tömegek és a városi szegénység helyzetének tanulmányozására.¹¹⁶ Meg kellene vizsgálni tájankint és országosan a demokratikus értelmiség összetételét, az őt ért műveltségi és politikai hatásokat,¹¹⁷ s közre kellene adni az irodalomban, a tudományokban, vagy a politikai életben fontos személyeknek az iratait, ill. levelezését.¹¹⁸ Emellett hangsúlyozottan fontos volna a korszak kisebb és nagyobb szereplőinek részletes levéltári kutatások alapján az életrajzát megírni. E téren még alig történt valami.¹¹⁹

¹¹⁶ A *Historische Zeitschrift* recenzora ugyan legutóbb úgy vélte, hogy a francia forradalommal kapcsolatban már túlzásba viszik a néptömegek jelentőségét és heroizálják őket (*Historische Zeitschrift*, 1965. Sonderheft 2. 327. l.), mi azonban úgy látjuk, hogy az 1790-es évek francia eseményeit sokkal reálisabban látjuk, amióta a forradalmi párizsi népnek a kormányzatra gyakorolt nyomását ismerjük. Ebben a vonatkozásban ld. az alábbi, módszertani szempontból is alapvető műveket: *Albert Soboul: Les sans-culottes parisiens en l'an II. Mouvement populaire et gouvernement révolutionnaire.* Paris. 1958; *George Rudé: The Crowd in the French Revolution.* Oxford. I. kiad. 1959; *Jakobiner und Sansculotten. Beiträge zur Geschichte der französischen Revolutionsregierung.* 1793/94. Herausgg. von *Walter Markov.* Berlin. 1960.

¹¹⁷ Ebben a vonatkozásban jelentős eredményt hoztak máris a göttingai egyetem és első-sorban August Ludwig von Schlözer magyarországi hatására irányuló kutatások. Ld. *Dümmerth Dezső: Göttinga és a magyar szellemi élet (Filológiai Közlöny.* 1961. 351. s. köv. l.) és *H. Balázs Éva: A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz (Századok,* 97. köt. 1963. 1187. s. köv. l.). Több érdekes vonatkozás található *Bodolay Géza* nagy anyagot összefoglaló művében: *Irodalmi diaktársaságok. 1785—1848.* Bpest. 1963 és *Fritz Valjavec* postumus kötetében: *Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa.* III. köt. *Aufklärung und Absolutismus.* München. 1958. (Schlözer magyar kapcsolataira és hatására 50. s. köv. l.)

¹¹⁸ Az utóbbi évek kutatásai elsősorban irodalomtörténeti vonalon folytak. Közülük, történeti vonatkozásainál fogva, két forráskiadványt kell kiemelnünk. Az egyik Batsányi János műveinek mintaszzerű kritikai kiadása (Batsányi János összes művei. Sajtó alá rendezte Keresztury Dezső és Tarnai Andor. I—III. köt. Bpest. 1953—1961. — Sajnálatos, hogy Batsányi levelezésének összegyűjtésére és kiadására mindeddig nem került sor.) A másik kiadvány Kazinczy Ferenc levelezésének második pótkötete, amely fontos és érdekes anyagot hoz. (Kazinczy Ferenc levelezése. XXIII. köt. Közzéteszi: Berlász Jenő, Busa Margit, Cs. Gárdonyi Klára, Fülöp Géza. Bpest. 1960.) Ez utóbbival kapcsolatban azonban néhány megjegyzést kell tennünk. A kötetnek nem volt szerkesztője, a négy szerző négy különböző módon járt el a szövegek közreadásában, a rövidítések feloldásában, vagy fel nem oldásában stb. A szövegek közlése (a Fülöp által sajtó alá rendezett leveleket kivéve) gyakran gondatlan, sok az olvasási hiba (Verseghy pl. 1804 áprilisában 1804 májusi eseményekről ír, 75. l., az 5911. sz. irat helyes dátuma 1828), előfordul, hogy egész sorokat kihagynak (14. l.), rövidítéseket rosszul oldanak fel (pl. 57., 47. stb. l.), s ha egy szót nem tudnak megfejteni, odairják: „a levélből kitépott rész” (50. l.), stb. A jegyzetelés sem elég gondos, az 1790-es évek résztvevőire nem is mindig a legfrissebb kutatások alapján készült. (Ilg. Batthyány-Strattmann Lajos pl. Gr. Batthyány Alajos életrajzi adatait kapja, 420. l. stb.). Legfőbb hiba azonban, hogy az anyaggyűjtés rendszertelen volt. Az átnézett levéltári állagokban is maradtak észrevétlen Kazinczy levelek, a kiadványokban is (pl. a szerzők figyelmét elkerülte a Magyar Jakobinusok Iratai), s ezért nem kárpótol, hogy, nyilván tévedésből, találunk a kiadványban Kazinczy Dieneshez írt levelet (5651. sz.), s olyat is, ami már megjelent az előző kötetekben (362—365. l.). — Itt említünk meg néhány kiadványt, melyben már korábban is ismert egykorú művek vagy iratok magyar fordításban olvashatók. *Martinovics Ignác: Filozófiai írások.* Fordította: *Kolozsvári-Granulpiere Emil.* Bevezette és jegyzetekkel ellátta: *Mátrai László.* (Martinovics Mémoires philosophiques c. művének fordítása); *Hajnóczy József* közjogi-politikai munkái. Sajtó alá rendezte: *Csizmádia Andor.* Bpest. 1958; Ráby Mátvás Önéletrajza. Fordította és az előszót írta: *Komlós Aladár.* Bpest. 1956 (Magyar Századok). Ez utóbbival kapcsolatban meg kell említenünk, hogy a fordító nem ismervén az egykorú német és latin közigazgatási, bírósági szaknyelvet, a fordításban több helyt melléfog; másrészt Komlós miundt, amit Ráby leír, hitelesnek és igaznak vél. A Ráby perével kapcsolatban levéltárainkban nagyszámban található iratok a kiadónak eszébe sem jutott megnevezni.¹

¹¹⁹ Megemlíthjük, hogy sajtó alatt van *H. Balázs Éva: Bevezicz Gergely c. biográfiájának* az 1790-es éveket is magában foglaló I. kötete, és Szeli Istvánuk (Újvidék) *Hajnóczy szerémi*

Hogy a történelmi tájak speciális viszonyainak részletes feldolgoása milyen fontos eredményeket hozhat az egyetemes kutatás számára is, arra példát adnak az erdélyi jakobinus szervezkedésre rávilágító tanulmányok. Jancsó Elemér írásai új adatokat hoztak Aranka György és körének tevékenységére, a magyar és erdélyi nemesi patrióták meglehetősen szoros társadalmi és baráti kapcsolataira, majd pedig, a Kolozsvárt előkerült jakobinus káté kapcsán, a demokraták mozgolódásaira.¹²⁰ Bár magáról a szervezkedésről nem sokat tudunk, részben a rendőri jelentések, részben irodalmi jellegű följegyzések alapján a magyar mozgalom függvényét képező erdélyi megmozdulást radikálisnak, sőt forradalminak

alispáni működését feldolgozó munkája, Vörös István pedig Spissich János zalai alispán életrajzára végez kutatásokat. Néhány tárgyunkhoz közelebb álló, csak részben történelmi, gyakrabban a rokontudományok területén készült tanulmányt az alábbiakban sorolunk fel: Martinovics személyére: *Szénássy Barna*: M. I. matematikai munkássága (Matematikai Lapok, VII. évf. 1956. 277. s. köv. 1.); *Szökefalvi-Nagy Zoltán*: M. I. vegyészeti munkássága (Magyar Kémikusok Lapja, 1964. 200. s. köv. 1.); *uő.*: Ignatius M., 18th Century Chemist and Political Agitator (Journal of Chemical Education, 41. köt. 1964. 458. s. köv. 1.); *uő.*: M. I. mint kémikus (Természettudományi Közlemények, 1963. 510. s. köv. 1.) és *uő.*: M. helye a kémiában (Az Egri Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. II. köt. 1964. 523. s. köv. 1. — Többek közt Martinovicsnak 5, eddig ismeretlen kémiai cikkét is ismerteti.) — *M. Zemplén Jolán*: A magyarországi fizika története a XVIII. században. Bpest. 1964. (A „M. I. és természettudományos munkássága” c. fejezet: 265—279. l.) — *Csillag István—Lengyel Endre*: M. és az orvostudomány (Orvosi Hetilap, 1964. 2002. s. köv. 1. — Martinovics Physiologische Bemerkungen über den Menschen. St. Petersburg, 1789 c. könyve alapján néhány nem sokat mondó megjegyzést olvashatunk. A történeti vonatkozásokban a szerzők eléggé bizonytalanul mozognak, így pl. elhiszik, hogy a könyv Pétervárt jelent meg, s ebből következtetéseket vonnak le.) — *Temesváry Ferenc*: M. I. a léghajózás magyar úttörője. (Élet és Tudomány, 1959. 419. s. köv. 1.) — A mozgalom más résztvevőire: *Némedi Lajos*: Forradalom és kultúra. Batsányi János 1793—95-ben (Az Egri Tanárképző Főiskola füzetei. 285. sz.). Eger, 1963. — *Kováts Győző*: Batsányi útja a jakobinus mozgalomig (Magyar Tudomány, 1963. 672. s. köv. 1.). — *Jancsó Elemér*: Kazinczy Ferenc útja a jakobinus mozgalom felé (A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Emlékkönyve. Kolozsvár, 1956. 367. s. köv. 1.). — *Benda Kálmán*: Verseyhgy útja a magyar jakobinus mozgalomig (Verseyhgy Ferenc, 1757—1822. Szerk.: *Kisfaludi Sándor*. Szolnok, 1957. 4. s. köv. 1.). — *Juhász Géza*: Csokonai „forradalmi káté”-ja (Alföld, 1965. 9. sz. 72. s. köv. 1. — A sokáig fordításnak vélt „A Szamar és a Szarvas” c. darabban a magyar jakobinus mozgalom tükröződését látja, s ennek és más adatoknak az alapján valószínűsíti, hogy Csokonai, Kazinczy révén, tudott a titkos szervezkedésről.) — *Süle Sándor*: Egy jakobinus pedagógus. Pruzsinszky József (Pedagógiai Szemle, 14. köt. 1964. 1158. s. köv. 1. — Néhány eddig ismeretlen adatot közöl a Festetics levéltárból Pruzsinszkynek börtönből való szabadulása utáni éveire; adatai egyrészt a protektor Tessedik Sámuelre, másrészt Festetics Györgyre fontosak és jellemzőek. Egyéb adatainál viszont nem a nyomtatott lelőhelyre hivatkozik, ahonnan azokat kiírta, hanem az ott olvasható forrásokra és jelzetekre.) — *Tardy Lajos*: Balugyánszky Mihály. Bpest. 1954 c. könyve körül terjedelmes, részleteiben nem mindig lényeges vita kerekedett a Századok hasábjain. Az egyes vitairatok: *Csekey István*: Századok, 91. köt. 1957. 326. s. köv. 1.; *Benda Kálmán*: uo. 798. l.; *Tardy Lajos* válasza: uo. 92. köt. 1958. 348. s. köv. 1.; *Sápi Vilmos*: uo. 364. s. köv. 1. — *Juhász Béla*: Fodor Gerzson és Csokonai (Studia Litteraria. Debrecen, 1963. 17. s. köv. 1.) — A kivégzettek általában: *Bartucz Lajos*: Személyazonossági vizsgálatok a magyar jakobinusok csontvázain (Anthropológiai Közlemények, 1960. 59. s. köv. 1. — A kivégzettek csontjainak végeles eltemetésekor végzett vizsgálatok.) — A mozgalom egy-egy kérdésére világitanak rá: *Csizmádia Andor*: A magyar jakobinusok alkotmánytervezete (Állam és Igazgatás, 9. évf. 1959. 351. s. köv. 1.). — *Araó Endre*: A nemzetiségi kérdés Magyarországon. I. köt. Bpest. 1960. (A 63. s. köv. 1. Martinovics föderációs terveivel foglalkozik.)

¹²⁰ *Jancsó Elemér*: Erdélyi jakobinusok. Kolozsvár, 1947; *uő.*: A jakobinus mozgalom hazai hagyományai (Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 1957. 394. s. köv. 1.); *uő.*: A kolozsvári jakobinus káté. (Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. Kolozsvár. II. évf. 232. l. A káté szövege, ezt Jancsó nem vette észre, azonos a Fraknoi által 1880-ban kiadottal. Ld. *Fraknoi Vilmos*: Martinovics és társainak összeesküvése. Bpest. 1884. 427. s. köv. 1.) — A káté másolójának személyét (Gedő József kolozsvári diák, később táblabíró) *Borbáth Károly* azonosította: A jakobinus káté kolozsvári másolójáról (Korunk. XXII. évf. 1963. 259. s. köv. 1.).

gondoltuk. Legújabbán Trócsányi Zsolt, a központi kormánysszervek iratanyaga alapján kimutatta, hogy a rendőri jelentések erősen eltúlozták az erdélyi „összeesküvést”. 1794/95-ben valóban volt Erdélyben szervezkedés, ez azonban nem a francia forradalom irányába mutatott, s nem is akarta a társadalmi rendet megváltoztatni. A szervezkedés tagjai mind nemesek voltak, akik — a hagyományos erdélyi Habsburg-ellenesség vonalán haladva — a fejedelemség függetlenségének megvalósítására szövögettek naív terveket.¹²¹ Tőlük függetlenül (illetve talán részben velük kapcsolatban) voltak persze demokraták és forradalmárok is Erdélyben. Trócsányi dolgozata azonban nagy figyelmeztetés erdélyi vonatkozásban arra, amire magyar vonatkozásban Szilágyi munkája: ügyeljünk, nehogy túlbecsüljük a demokratikus törekvések súlyát és jelentőségét.¹²²

A magyar jakobinusok összeesküvése 1794 őszén ugyanúgy elbukott, ahogy az osztrák vagy a lengyel. A patrióta nemességgel való, egyébként is kétes együttműködés nem bizonyult elegendő bázisnak, s a kormányzat könnyen elfojtotta az egész mozgalmat.

Összefoglalás

Végül is tehát azt mondhatjuk, s ebben teljes az egyetértés a kérdés kutatói közt, hogy 1794/95-ben a Habsburg-birodalom népeinek elmaradt fejlődése nem tűzte napirendre a polgári forradalmat. A konkrét gazdasági és társadalmi helyzet különbségeket, nem egyszer lényeges különbségeket mutat fel az egyes országok között, de a nemzeti alapon szervezkedő jakobinus mozgalmaknak van egy közös vonásuk. Az, hogy az egykori jozefinistáknak demokratává fejlődött balszárnyát az udvari ellenforradalom könnyen akcióképtelenné tette mindenütt, mert az értelmiségi szervezkedésnek nem volt kapcsolata sehol a néppel, a parasztság antifeudális tömegeivel. A francia példa világosan mutatja: a forradalmi polgárság csak úgy győzhetett, hogy mögötte ott álltak a sans-culotte-ok és a parasztság. Az a parasztság és azok a sans-culotte-ok, akik már tagjai a nemzetnek és így részesei a fejlődésnek, akik érzik, hogy van hazájuk, amelyet érdemes megvédeni.

A jozefinizmussal induló társadalmi erjedést tehát, mely 1794-re a Habsburg-Monarchia szinte egész területén eljutott a forradalomig, a kormányzat elfojtotta. A forradalmárok börtönbe kerültek, vagy megfélemlítve elhallgattak. Mozgalmuk mintegy végső kicsengéseként, néhány év múlva többükkel találkozunk Napóleon oldalán. Van, aki csak messziről reménykedik az első konzul, majd a császár hadainak eljövetelében, bizakodva, hogy segítségükkel megdől a feudális rend, de van, aki közvetlenül is szolgálatába szegődik.¹²³ A Habsburg-

¹²¹ Trócsányi Zsolt: Az erdélyi jakobinusság kérdéséhez (Történelmi Szemle, 1965. 1. s. köv. 1.).

¹²² Vö. E. J. Hobsbawm: A forradalmak kora, 1789—1848. Bpest, 1964. (Angol kiadás: 1962) 89. s. köv. 1. és R. R. Palmer: The World Revolution of the West, 1761—1801 (Political Science Quarterly, LIX. köt. 1954. 7. s. köv. 1.).

¹²³ Hadd idézzük Besse János, Napóleon ágensének jelentését 1800. október 23-áról: „Le mécontentement dans ce pays [Hongrie] est au plus haut point et on dit hautement: oui, nous irons au devant des Français, mais ce sera pour les conduire chez nous.” Majd később: „Ce n'est que la force qui fait prendre les armes aux peuples [contre les Français] en Hongrie, en Bohême, dans la Moravie et le Tyrol.” (Idézi Bauungarten: Jean-Charles Besse, 22. és 24. l.) Hasonló jellegű, roppant érdekes adatokat közöl Magyarországra vonatkozóan Kecskenéti Károly: Témoignages français sur la Hongrie à l'époque de Napoléon. Bruxelles, 1960. (Fontes rerum historiae Hungariae in archivis extraneis: I/2.) A Napóleon mellé szegődött demokratákra ld. Valjavec: Die Geschichte der politischen Strömungen, 201. s. köv. 1.: Zsindely Endre: Batsányi

országok népei számára azonban Napóleon csapatai sem hozták meg a változást. Ennek okait kutatni, helyesebben az erre vonatkozó irodalmat nyomon kísérni azonban már túlmegy vállalt feladatunkon.

K. БЕНДА

ВОПРОСЫ ИОЗЕФИНИЗМА И ЯКОБИНИЗМА В ГАБСБУРГСКОЙ МОНАРХИИ

(Результаты и задачи в зеркале новейших исследований)

Резюме

Трактат суммирует результаты новейших исследований, относящихся к истории 1780—1790 годов Габсбургской Монархии и вопросы, решимые в дальнейшем. Результаты литературы (Мас, Винтер, Валявец, Гартунг), исследующей философские основы и идейную предисторию иозефинизма (это выражение в трактате употребляется всегда для политики Иосифа II целиком и не только для его церковных постановлений) показывают, что учения французского просвещения уже заглушенные и только трансмиссиями оказали влияние на кайзера и, что политика просвещенного абсолютизма в основном была тождественной политике исторического абсолютизма, известного из жизни других стран. Иозефинизм имел в виду соединить государства, стоящие под габсбургским скипетром в современную, единую организацию (Валтер, Марков) и хотя в интересах этого реформы Иосифа глубоко вмешались в традиционную общественную структуру отдельных стран, кайзер все же не задумал ликвидацию феодальной системы. То же самое доказывает и экономическая политика кайзера (Вангерман, Экхарт). Трактат затем отдельно рассматривает государства Монархии и устанавливает, что еще ни в одном из них не имелись общественные условия буржуазного преобразования. Реформаторские попытки Иосифа не нашли отклика в слабой и малочисленной буржуазии, а в кругу интеллигенции. Трактат рассматривает эти явления и обращает внимание на деятельность масонских лож, которая до сих пор не выработана.

В образе Иосифа II историография долгое время видела только воплощение реакции. Исследования последних лет (Вангерман, Силады, Вандруска) доказали, что политические попытки у него были те же самые, какие у его брата, но он применял более эластичную тактику. Липот хотел препятствовать распространению французской революции расширением конституционной монархии, в которой и крестьяне получат парламентское представительство. Преждевременная смерть воспрепятствовала осуществлению его планов, его наследник, Ференц, отвернулся от реформ и солидаризировался с дворянством, чтобы начать войну против революции. Переворот, возникший в политике двора, разлагает ряды иозефинской интеллигенции: одна часть становится на сторону властителя, другая часть остается верной своим принципам, революционизируется всилу отечественных обстоятельств и французского примера. В 1794 г. они начинают в Австрии и Венгрии «якобинское» движение. Но единство иозефинского развития, проявляющееся по всей Монархии исчезает и все сильнее и сильнее выявляются приметы отдельных национальных развитий (Марков). Трактат отдельно рассматривает литературу, занимающую общественным и национальным развитиями государств Монархии, обрисовывая результаты и указывая на решимые задачи. Конечный итог его исследований заключается в том, что отсталое общественное развитие Монархии в это время еще не ставило себе целью осуществление буржуазного преобразования. Общественное брожение, начинающееся иозефинизмом, в 1795 г. процессами над якобинцами закрылось в Монархии, и изменить окаменелый режим даже потрясения наполеоновских войн не могли.

párizsi levelei Johann Georg Müllerhez. (Irodört. Közl. 1964. 65. s. köv. 1.); Spissich Jánosra és Festetics Györgyre: József nádor iratai. Sajtó alá rend. *Domanovszky Sándor*. I. köt. Bpest. 1932. 190. s. köv. 1.; a cseh Opizra: *Mejdtická: Die Jakobiner*, 398. 1.; a szerb Abbé Kurultra: *Zwittler: Illyrisme et sentiment yougoslave*, 56. l. stb.

K. BENDA

LES PROBLÈMES DU JOSÉPHISME ET DU JACOBINISME DANS LA MONARCHIE DES HABSBOURG

(Résultats et tâches à la lumière des récentes recherches)

Résumé

La présente étude résume les résultats acquis au cours des dernières recherches concernant l'histoire de la Monarchie des Habsbourg entre 1780 et 1790. Les résultats de la littérature spécialisée (Markov, Winter, Valjavec, Hartung), qui soumet à l'analyse les bases philosophiques et les prémisses idéologiques du joséphisme (expression appliquée non seulement aux mesures prises par rapport aux Églises, mais concerne l'ensemble de la politique de Joseph II) attestent que les doctrines des lumières françaises n'avaient qu'un effet indirect et estompé sur l'empereur et que la politique de l'absolutisme éclairé, quant à son essence, se révélait être analogue avec l'absolutisme historique connu dans les autres pays. Le système joséphiste se proposa de réunir dans un organisme moderne et unitaire les pays se trouvant sous le sceptre des Habsbourg (Walter), et bien qu'en vue de la réalisation de cet objectif les réformes de Joseph II touchassent à fond la structure sociale traditionnelle de chacun des États de la Monarchie, l'empereur, lui, se refusa à liquider le système féodal (Markov). La politique économique suivie par l'empereur témoigne de la même conception (Wangermann, Eckhart). Pour continuer, l'étude se met à analyser un à un les pays de la Monarchie et arrive à conclure que les conditions d'une transformation sociale y furent absentes. N'ayant pas fait écho dans la bourgeoisie faible et fort peu nombreuse les tentatives de réforme eurent des répercussions dans les milieux intellectuels. Tout en passant en revue ces manifestations l'étude attire l'attention à l'activité des loges de la franc-maçonnerie, problème resté jusqu'à présent inexploré.

Quant à la personne de Léopold II l'historiographie la considérait longtemps comme l'incarnation de la réaction. Les recherches poursuivies au cours des dernières années (Wangermann, Silagi, Wandruszka) finirent par démontrer qu'encore qu'ayant pratiqué une tactique plus souple, ses aspirations politiques ne différaient en rien de celles de son frère. Léopold, lui, entendait mettre des entraves à l'épanouissement de la Révolution française en ayant recours à l'établissement de la monarchie constitutionnelle, où les paysans bénéficieraient, eux aussi, d'une représentation aux diètes. Sa mort prématurée mit fin à la réalisation de ses projets, son successeur, François, rejeta les réformes pour s'allier avec la noblesse contre la révolution. Le tournant accompli dans la politique de la Cour finit par désagréger les rangs des intellectuels joséphistes: dont une partie se rangea du côté du souverain, alors qu'une autre resta fidèle à ses principes pour devenir — sur l'exemple des conditions du pays et sur celles de la France — adeptes de la révolution. C'étaient eux qui en 1794 firent éclater en Autriche et en Hongrie le mouvement des «jacobins». L'unité de développement montré par le joséphisme se faisant prévaloir dans l'ensemble de la Monarchie, s'effaça à cette époque-là et les particularités des différentes évolutions nationales s'accrochèrent successivement (Markov). L'étude passe en revue la littérature spécialisée concernant le développement social et national de chacun des États de la Monarchie et n'omet pas d'esquisser les résultats que celle-ci inscrit à son actif et de préciser les tâches qui y attendent encore à être résolues. L'auteur de l'étude arrive à affirmer que l'évolution retardataire des sociétés de la Monarchie était encore loin d'inscrire à l'ordre du jour les problèmes de la transformation bourgeoise. La fermentation sociale commencée en 1795 avec le joséphisme se vit achevée dans la Monarchie par les procès entamés contre les „jacobins”, ce qui aboutit au raidissement du régime, auquel les secousses des guerres napoléoniennes ne surent apporter aucun changement.